

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківська національна академія міського господарства

О. Рабченко

**СТУДЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
1920–1930-Х РОКІВ:
практики повсякденності та конфлікти
ідентифікації**

Харків
ХНАМГ
2012

УДК 378-057.87:94(477)«1920/1930»
ББК 63.3(4Укр)6-284.2
Р98

Відповідальний редактор:

Кульчицький С. В., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України

Рецензенти:

Боряк Г. В., доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України;

Посохов С. І., доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна;

Ромсков О. Ю., доктор історичних наук, професор Краснодарського державного університету культури і мистецтв.

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ

*Вченою радою Харківської національної академії
міського господарства (протокол №1 від 29 вересня 2011 р.)*

Рябченко О.

Р98

Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О.Рябченко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

ISBN 978-966-695-238-0

У монографії досліджуються студенти вищих навчальних закладів України 1920–1930-х рр., як особлива суспільна група з притаманними їм ціннісними установками, ідеологічними і комунікативними практиками. Простежуються характерні для молоді того часу стратегії здобуття вищої освіти, аналізуються норми, стиль, якість та контрасти їхнього повсякденного життя.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться вітчизняною історією та культурою.

УДК 378-057.87:94(477)«1920/1930»
ББК 63.3(4Укр)6-284.2

ISBN 978-966-695-238-0

© О. Рябченко, текст, 2012
© Л. Пашкова, обкладинка, дизайн-макет, 2012
© ХНАМГ, 2012

Вступ

Скільки вигадано для людини завдань,
ідеалів, скільки безглуздя написано,
щоб надати глузду людській історії!
З «ізмами» просто не розминешся.

Валер'ян Підмогильний

Трансформаційні періоди в історії суспільств, у тому числі й перші радянські десятиліття, завжди викликали підвищену зацікавленість дослідників. Це був час грандіозних експериментів не лише в царині освіти, а й у всіх сферах життя, сміливих і нерідко утопічних проєктів влаштування нового світу, формування радянського стилю повсякденності. Блискавично знищувалося все старе і традиційне, звичне для буття, втрачалися колишні ідеали, зруйнована була предковічна система цінностей; натомість, на тлі суцільної кризи і зубожіння, з'явилися абстрактні гасла і мрії про «світле майбутнє». Цей час захоплював і насторожував, возвеличував, ламав і перегинав людські душі, змушував бодай замислитись, якщо не переглянути своє розуміння життя. Разом з тим цілком справедливим є зауваження проф. А.Утевського, що цей фантастичний час, описаний у тисячах книг, просвічених вздовж і впоперек вченими і поетами, ще залишається значною мірою не розпізнаним, загадковим до сьогодні¹.

Зміни, що відбувалися в Україні у період національно-визвольної революції, були хоч і короткотерміновими, але настільки масштабними і насиченими різноманітними подіями, що не залишали місця звичній пасивності більшості, у душах яких, за словами одного з студентів – сучасника цих перегонів, боролися масовий обиватель

¹ Утевский А. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты.– Х., 2005. – №3.– С.68.

з сумлінням¹. У політичних реаліях того часу людська свідомість безупинно намагалася осмислити все, що відбувалося навколо. Одні активно відстоювали свої ідеали, інші назавжди залишали батьківщину або займали вичікувальну позицію, сподіваючись на стабілізацію ситуації. Більшість студентів у цей період нашого минулого не змогли спокійно продовжувати заняття і, слідуючи поклику совісті, без коливань залишали затишні стіни своєї *Alma-mater* та ціною власного життя відстоювали інтереси тих політичних сил, яким симпатизували. Різні уряди по-різному сприймалися студентами. Встановлення радянської влади в багатьох вишах вважалося спробою узурпації влади². Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, користувалися більшою підтримкою серед студентства Наддніпрянщини. Студенти Українського університету в Києві, наприклад, «постановили виступити активно проти радянських військ і всіх студентів, які не виступили активно, піддати товариському бойкоту»³. У 1920 р. в Києві, замість 18–20 тис. можна було знайти лише 4–5 тис. студентів, яким також у нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять⁴. У вишах південно-східного регіону України переважно підтримували прихильників «єдиної і неподільної». У Катеринославі, наприклад, частина викладачів з квітами зустрічала Денікіна і виступала з лекціями «про необхідність визволення батьківщини від червоної небезпеки»⁵. Гасло Денікіна «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймалося багатьма з надзвичайним піднесенням, тому на студентській лаві залишалася незначна кількість молоді. Так, в осінньому семестрі 1919 р. професорам Харківського університету доводилося читати лекції практично у порожніх аудиторіях, оскільки більшість студентів перебували в Добровольчій

¹ Антоненко-Давидович Б. Спогади // Антоненко-Давидович Б. Твори: в 2т. – К., 1999. – Т.2. – С.437.

² Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – Харків, 2004. – С. 281.

³ Державний архів Російської Федерації, ф.А-2306, оп.18, спр.141, арк.5.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО України), ф.166, оп.1, спр. 152, арк.118.

⁵ Ляликов Ю.С. Человек, который «видел» электроны. – Кишинев, 1978. – С. 29.

армії¹, ще якась частина – у Червоній та армії УНР. Студент Харківського університету Б.Антоненко-Давидович, наприклад, «хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до воєнної справи», тому кинув студії й вступив до 2-го Запорізького полку полковника Болбачана військ Центральної Ради, де були й інші студенти². Статистикою за тих часів ніхто не переймався, тому ми не можемо назвати відсотка симпатиків того чи іншого режиму, зазначимо лише, що до Червоної армії, як відзначали сучасники, пішов дуже малий контингент учнів вишів³. Більшість студентів, які перебували в опозиції до «червоних», на початку 1920-х рр. опинилися в еміграції, назавжди залишивши рідну країну. Частина залишилася на студентській лаві в дні перегонів, ще якась кількість з встановленням радянської влади повернулася до інститутів продовжувати перерване війнами навчання, впливаючи на формування вже нового студентства України, яке вимушено чи реально почало визначати себе як «пролетарське».

З переходом до мирного життя аудиторії заповнила молодь надзвичайно строката у соціальному, політичному, віковому та інших відношеннях, для якої отримання вищої освіти було важливою умовою інтеграції до радянського суспільства. Далеко не однотипними були і стратегії поведінки окремих груп студентів тих років – співучасників, свідків і невольних заручників великих драм і повсякденних буднів. Владою було зроблено численні спроби щодо завоювання прихильності студентських мас до своєї політики як ззовні, так і з середини, оскільки більшовицькі лідери були схвильовані тією обставиною, що у вищій школі після остаточного встановлення радянської влади «залишилося лише студентство, що вміло «від усього ухилятися» та професура, що знала «як поводити себе» і при білих, і при червоних»⁴.

Епоха, що є дійсно надзвичайно цікавою для дослідників,

¹ Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С.291.

² Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. – К., 1999. – С.4.

³ Пройдений шлях // Студент революції. – 1931. – №31–32. – С.27.

⁴ Там само.

для сучасників була не простою і неоднозначною. Болісно і хаотично відбилися численні нововведення на долях людей, які намагалися якимось чином вписатися у буття, пристосуватися до нових життєвських колізій. Вхідження людей із укоріненими соціальними звичками в новий радянський простір було сповнене драматизму, а самі закони існування на перехресті раціонального та ірраціонального, що виростили до масштабів катастрофи, нерідко ставили громадян перед непротиставним вибором життєвої стратегії. «Ось іду по рейці і хитаюсь, чи дійду до краю чи впаду» – ці роздуми М.Йогансена досить влучно відбивають загальний настрій людей тієї епохи, коли бажання втримати рівновагу часом було вищим за загальнолюдські цінності, і під гільйотиною страху і беззаконня кожен по-своєму вибудовував стосунки з владою і суспільством.

У полі зору нашого дослідження – ретроспективне вивчення студентів вищих навчальних закладів України як суб'єктів соціально-економічних перетворень радянської влади і процесу соціальної стратифікації соціуму. Відомо, що саме студентське середовище, як найбільш мобільне, досить чутливе до всіляких змін і вторгнень у їхній самобутній світ. Тому процеси ідентифікації та самоідентифікації, як регулятори й одночасно каталізатори різних сторін повсякденності, надзвичайно виразно проявляються саме у цій категорії молоді. Студентство, насамперед, нас цікавить у повсякденному зрізі його буття: пошуки ідейних і ціннісних орієнтирів на перехресті різнобічних силових ліній суспільного існування, спроби пристосування до радянської дійсності з найменшою ушкодженістю для власних душевних прагнень, намагання утаїти і тим самим зберегти своє власне «Я». Усталені у студентські роки соціально-політичні погляди і світоглядні установки, обрані орієнтири соціальної ідентичності великою мірою визначили у майбутньому ментальні особливості радянської епохи.

Студентство було своєрідною мікромоделлю радянського соціуму, тож всебічне вивчення особливостей його повсякденності

є необхідним не лише для відтворення незрозумілих сторінок нашої минувшини, а й, безсумнівно, є цікавим для розуміння багатьох проблем сучасності, оскільки в умовах соціальних змін гостро відчувається неприйняття інновацій, посилюється ностальгія за сталінізмом, зростають симпатії до радикальних ідеологій. Усе це актуалізує необхідність дослідження світоглядних установок, настроїв і переконань людей ранньої радянської епохи, а особливо представників інтелектуального середовища, перш за все, для розуміння ступеня взаємодії індивідуальної свідомості із суспільною думкою та офіційною ідеологією. Цей аналіз допоможе простежити механізми силового пристосування до системи людини, як виробничого матеріалу, заради ілюзії безхмарного існування, що, у кінцевому результаті, дозволило маніпулювати більшістю і примусити навіть поразки сприймати як тріумф нового життя.

Історія студентства УСРР традиційно вписувалася у більш загальні теми – становлення і розвитку нової системи освіти в Україні, історії формування інтелігенції, історії політичних партій і рухів, комсомольських і профспілкових організацій, ювенальної історії тощо¹. Хоча історіографічне тло нашого дослідження і вражає своїм розмаїттям, заявлена проблема до цього часу так і не стала предметом спеціального вивчення. Відлік у висвітленні історії студентів ранньої радянської епохи розпочинається з 1920-х рр., коли з'явилися перші розвідки, присвячені українській системі вищої освіти, в цілому, і студентам, зокрема. Серед них виділяються статті та виступи голови Укрголовпрофосвіти Я.П.Ряппо та інших діячів Наркомосвіти. Вони містять у собі значний фактичний матеріал і дають можливість ознайомитися з практичними заходами і результатами реорганізації вищої школи України зазначеного періоду, у тому числі і змінами у соціальному складі студентів внаслідок запровадження нової системи

¹ *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. та ін.

прийому¹. В основі значної кількості розвідок лежали популярні за тих часів переписи студентів, тому дослідження З.Гуревича, Д.Ласса, І.Ординця, М.Рубінштейна, Я.Ряппо містять цікавий та різноплановий матеріал, що пояснювалося близькістю епохи і безпосередньою участю самих авторів у подіях, що відбувалися². Крім того, у багатьох роботах 1920-х рр., як зазначають сучасні автори, поряд із фактографічним підходом, простежується і серйозний науковий рівень дослідження ідеалів, уявлень, світоглядних установок, мови молоді цього часу³.

Для подальших періодів характерною є поява нових акцентів у висвітленні проблеми, що зумовлені загальною суспільно-політичною ситуацією в країні та пов'язаним з нею ступенем свободи наукової творчості. Студентство, як об'єкт дослідження, тривалий час не цікавило дослідників, тому вітчизняна історіографія 1930–1950-х рр., стосовно студентської проблематики, постає перед нами бідною та фрагментарною. Нашу увагу привертають, перш за все, розвідки з історії становлення української радянської вищої школи, та численні праці з історії окремих навчальних закладів, що виходили, як правило, до річниць їх заснування⁴. У подальшому (1960–1980-ті рр.) спостерігається активізація такого роду досліджень, однак вища школа в радянській історіографічній традиції розглядалася переважно як соціальний інститут, що готував кадри для радянської інтелігенції. Авторів цікавили питання «боротьби

¹ *Ряппо Я.П.* Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1927.; Його ж. Радянське студентство: (Характеристика вузів України). – Х., 1928. та ін.

² *Ласс Д.И.* Современное студенчество: быт, половая жизнь. – М.; Л., 1928.; *Гуревич З.А.* Полове життя студентства // Студент революції. – 1927. – №1. – С.38–46; *Ординець І.* Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. – 1926. – №2. – С.128–135;

³ *Рожков А.Ю.* Молодой человек в советской России: повседневная жизнь в группах сверстников (школьники, студенты, красноармейцы): автореф. дис. на соискание уч. степені доктора ист. наук: спец.07.00.02 «Отечественная история» / А.Ю.Рожков. – Краснодар, 2003. – С. 4.

⁴ *Королівський С.М.* Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького за років Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917–1940) // Короткі нариси з історії Харківського державного університету імені О.М.Горького, 1805–1940. – Х., 1940. – С. 43–106.; Історія Київського університету. – К., 1959.; Харьковский государственный университет имени А.М.Горького за 150 лет (1805–1955). – Х., 1955.; Вища школа Української РСР за 50 років: в 2 ч. – Ч. 1 (1917–1945 рр.). – К., 1967. та ін.

за завоювання» вищої школи, формування чи «виховання» нових, радянських за суттю студентів, які згодом поповнювали монолітні лави такої ж інтелігенції. Цілковито природно, що ці дослідження налаштовують, перш за все, на вивчення студента, як об'єкта історії, оскільки офіційна ідеологія та панування старої парадигми були серйозними перешкодами на творчому шляху вчених і ставили табу на всі спроби вийти за межі багатьох попередніх підходів. Крім того, з точки зору революційно-історичної перспективи, цікавою для дослідників була лише лояльна до влади частина студентів, що не дозволяло всебічно розглянути складний процес життя вишівських колективів, ролі професорсько-викладацьких кадрів у вихованні молоді чи висвітлити історію студентів у контексті їх стосунків з професурою і державною бюрократією. Науковців майже не цікавила студентська самосвідомість і ті проблеми, які є центральними в нашому дослідженні. До найбільш вагомих робіт цього періоду слід віднести дослідження В.Білоцерківського, М.Бистрова, В.Даниленка, Н.Сафразьян, Л.Ткачової, Ш.Чанбарисова та ін. Значний документальний матеріал, що вводився істориками тих років до наукового обігу, дозволяє і сьогодні знайти в їхніх роботах немало цікавих історичних свідчень і фактів¹. Саме з них ми почерпнули важливу інформацію для нашого аналізу, про що і свідчать посилання у тексті.

На відміну від радянських, зарубіжні автори намагалися подати історію вищої школи як еволюцію соціального інституту. Зокрема, американська дослідниця Ш.Фітцпатрік висвітлювала проблему «пролетаризації» крізь призму дослідження соціальної мобільності ранньої радянської епохи. Саме вона вперше документально аргументувала суперечливий характер відомої «чистки» 1924 р. і

¹ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. – Х., 1974; Білоцерківський В. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.). – Х., 1985; Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К., 1986; Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы (1917–1938). – Уфа, 1973; Сафразьян Н.Л. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921– 1927гг.) – М., 1977. та ін.

швидко нейтралізацію її наслідків шляхом відновлення значної частини виключених у наступні академічні роки¹.

Новий етап у розвитку вітчизняної історіографії започатковується дослідженнями 1990-х рр. До сьогодні продовжуються дискусії щодо концептуальних характеристик радянського періоду, соціальної основи політичного режиму, відповідальності влади і народу за історичне минуле. З кожним роком автори все більше відходять від стереотипів попередньої історіографії, акцентують свою увагу на нових актуальних проблемах, використовуючи нові підходи і методи дослідження. Серед загальних праць цього періоду слід виділити монографії та статті В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, М.Кузьменка, О.Удода, колективні дослідження історії української інтелігенції². З'являються роботи, в яких розглянуто і деякі аспекти заявленої проблеми³. Власне студентству присвячено поодинокі роботи. Це – дисертація О.Лаврут про студентів радянської України 1920-х рр., у якій основний акцент зроблено на наслідках державної політики щодо формування, навчання та виховання студентської молоді та низка статей, присвячених, в основному, матеріально-побутовим проблемам студентів того ж періоду⁴. Студенти 1930-х рр. практично залишаються поза увагою сучасних

¹ *Fitzpatrick S.* Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. – Cambridge, 1979.

² *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр). – К., 1991; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–30-их років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996; *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004; *Удод О.А.* Історія в дзеркалі аксіології. – К., 2000; *Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): в 3 кн. / С.І.Білокінь, О.Д.Бойко, Г.С.Брега та ін.* – К., 1994 та ін.

³ *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; *Липинський В.В.* Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. – Донецк, 1991.

⁴ *Лаврут О.О.* Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Лаврут Ольга Олександрівна. – Донецьк, 2004; *Комарницький О.Б.* Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті роки ХХ ст.) // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна.* – 2009. – Вип.6. – С.52–60; *Прилуцький В.І.* Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // *УІЖ.* – 2008. – №3. – С.86–101 та ін.

дослідників¹. Слід також відзначити, що традиційно в дослідженнях йдеться про життя і навчання пролетарської молоді, вихідцям із інших верств населення та їхнім стратегіям здобуття вищої освіти чи інтеграції в радянське суспільство увага не приділяється, як не використовуються і досягнення зарубіжних (навіть російських) дослідників з зазначеної проблеми.

На сучасному етапі розвитку історичної науки переживає небувале піднесення історія повсякденності. Через повсякденні норми побуту і поведінки людина ідентифікує себе в оточуючому її соціумі. В іншому випадку, як відзначав Ю.Лотман, «без вивчення механізмів людських поступків ми неминуче будемо залишатися у полоні надзвичайно схематичних уявлень»². Учені, які займаються цим напрямком, використовуючи оригінальні методологічні здобутки західних колег, довели, що без вивчення специфіки повсякденного життя неможливо наблизитися до відносно адекватного виявлення ідентичності соціальних груп³. Інтенсивний науковий діалог західних і вітчизняних вчених сприяє формуванню єдиного наукового простору: поступово стираються межі між вітчизняною і зарубіжною наукою, з'являється нове знання про радянську історію. Стосовно повсякденних інтерактивних практик студентів, то у зарубіжній історіографії до сьогодні вони показані набагато ширше і багатогранніше, ніж у вітчизняній⁴.

Таким чином, історіографія питання представлена різними

¹ Кочергін І.О. Громадське життя у Дніпропетровському гірничому інституті у 1920-30-х роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/iihp/2009-6/6.pdf – Назва з екрану.

² Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.). – СПб., 1994. – С.333.

³ Коляструп О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х., 2010; Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр): в 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2009 та ін.

⁴ Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху. 1917–1927 гг. – СПб., 2001; Рожков А. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. – Т.1. – Краснодар, 2002; Марков А. Что значит быть студентом. – М., 2005; Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917– конец 1930-х годов). – М., 2009 та ін.

за своєю науковою значимістю роботами, в яких лише частково показано окремі аспекти заявленої теми. Наукова розробка практик повсякденного життя студентів, конструювання ними пролетарської ідентичності, їхнього ставлення до дійсності, ступінь сприйняття та супротив системі, в українській історіографії практично відсутня і навіть не поставлена як спеціальна наукова проблема.

Пізнання студента в системі тих ціннісних координат, що сформувала радянська доба 1920–30-х рр. – завдання не з легких. Об'єктивно зобразити важко навіть самих себе та своїх сучасників, а ті часи уже ледь проглядаються крізь морок десятиліть, до того ж над дослідниками тяжіють стереотипи сприйняття, зафіксовані офіційною історіографією та ідеалізація пореволюційної епохи численними її прихильниками. Тож на сто відсотків був правим А.Франс, зауваживши, що при вивченні історії доводиться миритися з тим, що багато залишається невідомим¹.

Якими фактами повинен володіти історик, досліджуючи минуле, щоб змусити його засяяти всією своєю різнобарвністю, відтворити характерний лише для нього колорит? Епіграфом до нашого пошуку і пріоритетів використання джерел стали поетичні рядки Ю.Клена, який задовго до справжнього торжества его-документів провидницьки занотував:

Не можуть мрій, що їх плекає дух,
Нам замінити статистичні факти.

Для висвітлення зазначеної проблеми нами залучено значні масиви документів, що зберігаються як у вітчизняних, так і в закордонних архівах. Історія вищої школи в цілому прекрасно представлена документально завдяки обов'язковій і навіть надмірній фіксації всіх сторін вишівського життя. Автором використано документи центральних архівів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів

¹ Франс А. Пьер Нозьер // Франс А. Собрание сочинений : в 8 т. – М., 1958. – Т. 3. – С. 605.

громадських об'єднань України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Галуzeвий державний архів Служби безпеки України, Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії, Російський державний архів економіки) і регіональних архівів (Державний архів Харківської області, Державний архів Полтавської області, Державний архів Житомирської області, Державний архів Одеської області, Державний архів Краснодарського краю¹), а також музеїв вищих навчальних закладів України – Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, Харківського державного медичного університету, Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут», ХНАМГ. Заявлений пріоритет его-документів не заперечує використання традиційних, у тому числі й офіційних документів епохи, значна частина яких уже опублікована чи введена до наукового обігу дослідниками, хоч, безсумнівно, при дослідженні проблем повсякденності студентів 1920–1930-х рр., актуальним є використання тих джерел, що відбивають перш за все світогляд людини у всій його багатогранності.

Найбільш типовими документами епохи були листи, які переважно були адресовані «до влади» – своєрідні «крики душі», споконвічне сподівання, що там, на верхах, не знають про несправедливості і страшні порушення наказів і інструкцій у низових структурах². Писали до центральної комісії у студентських справах, а коли це не допомагало – до наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників, до Н.К.Крупської чи А.В.Луначарського. Вражає стиль, характерний для цієї кореспонденції, що у переважній більшості далекий від офіційного, безпосередність молоді, яка першим особам держави намагалася відкрити всю свою душу, вилити увесь свій біль. Студент

¹ Документи цього архіву люб'язно надані автору доктором історичних наук, проф. О.Ю.Рожковим.

² *Рябенко О.Л.* «Звертаюся до вас, як до рідного батька...»: Листи до владних структур як джерело до вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.108–125.

Кам'янець-Подільського робітфаку при сільськогосподарському інституті А.Н.Дем'янчук, наприклад, свого листа до заступника наркома освіти України Я.П.Ряппо почав так: «Звертаюся до Вас, як до рідного батька, бо я знаю, що від Вас залежить вся моя будучність, все моє життя. Я прошу Вас з гіркими слізьми допомогти в моїй справі»¹.

У більшості випадків листи спрацьовували: вожді показували свою турботу про маленьку людину. Особливості їх лексики і стилю, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. Ніякі сухі статистичні дані не можуть передати нам душевні переживання виключених студентів, показати шляхи і засоби, якими користувалися вони для поновлення у правах. Лише завдяки таким документам ми можемо уявити ті поневіряння, психологічну напругу, масштаб трагедії маленької людини, яка намагалася донести своє горе до комісії, від яких залежало її майбутнє.

Психологічна проблема впливу чисток та репресій на подальшу долю студентів до сьогодні залишається не дослідженою. Наслідки репресій переслідували людей протягом життя. Один із зарахованих до «опозиції» студентів після відбуття покарання у 1935 р. написав у листі: «Важко носити цей тягар – звання колишнього – шість років це тягнеться, шість років доводиться бути лише свідком перебудови світу, замість того, щоб бути живим безпосереднім учасником цієї справи [...] Я вже намагався забратися кудись подалі на зразок Шпітценбергена, Полярного кола, Камчатки, Сахаліну чи Середньої Азії, але і тут заважає «звання колишнього». Межі між всіма колишніми затираються самим життям і проглядає загальна велика рожа одного колишнього»². Наслідки репресій відбивалися на загальному стані, особливостях поведінки, виборі професії чи стилю життя, навіть на пам'яті про ті події. Це викликало бажання якомога швидше позбутися тяжких, гнітючих спогадів про пережите. Не випадково до нас дійшло не так

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр. 10513, арк. 3.

² Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп.4, спр.1361, арк.271.

вже й багато спогадів про пережите тих, хто зазнав репресій. Більшість таких спогадів написано в еміграції чи після краху радянської системи¹. За лаштунками мемуарів відкривається читачам справжнє дійство під назвою «Життя». Спогади є носієм світогляду студентської молоді, оскільки їх написано тогочасною мовою і оперують вони категоріями тієї субкультури. Автори повідомляють цікаві, часто досить маловідомі факти із свого минулого чи колег, причому подають їх з точки зору сучасників тих подій, відтворюють їхні відчуття, особливості духовного світу і моральних пошуків молоді, описують становлення їхньої особистості. Досліднику, звичайно, доводиться враховувати особливу суб'єктивність таких джерел, оскільки автори мемуарів подають життя студентів через призму власного досвіду, акцентуючи увагу на своїх уподобаннях, нерідко в таких документах наявні помилки хронологічного порядку.

Переважна більшість спогадів написана неординарними особистостями, які реалізувалися в житті як відомі науковці, письменники, політики. Відомі також роздуми, написані звичайнісінькими людьми, до того ж відразу після описаних подій, як безпосередня реакція на перипетії життя (наприклад, спогади студента Харківського технологічного інституту М.Москвіна²).

Значна частина спогадів була написана і видана ще за радянських часів. Це рефлексія української радянської інтелігенції, яка намагалася (подекуди між рядками, напівправдою) розповісти майбутнім поколінням про свій «неспокій», «дороги і роздоріжжя»

¹ Григоренко П.Г. Спогади. – К., 2007.; Гуменна Д. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. – Кн.1. – К., 2004.; Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. – 1992. – №3–4. – С.63–143.; Осьмачка Т. Мої товариші // Березіль. – 1996. – №3–4. – С. 95–134.; Шевельов Ю. (Шерех Ю.) Я – мене – мені (і довкруги): спогади: в 2 т. – Т.1. – Х.; Нью-Йорк, 2001.; Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987; Красовицкий Б.М. Воспоминания. – Х., 2008.; Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. – К., 2002.; Юркевич Ю. Минуше проходить предо мною... – М., 2000.; Утевский А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. – Х., 2005. – №3. – С.63–75.; Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – №7. – С.7–22. та ін.

² Москвин М. Хождение по вузам: воспоминания комсомольца. – Paris, 1933.

життя свого і сучасників¹. Можливо, їхні студентські роки були більш безхмарними, та і на цих сторінках відтворюються глибокі протиріччя епохи, розмаїття поглядів на життя і діяння молоді.

Випадків систематичного ведення щоденника для пересічної людини того часу не так вже й багато. Деякі з них зберігаються у архівних фондах². У цьому сенсі досить цінними є численні комплекси слідчих справ заарештованих студентів, що включають часто і джерела особового походження – їхні анкети, автобіографії, характеристики, листи, а також щоденники, які разом дають широкі можливості для реконструкції повсякденності молоді. Речові докази такого плану підлягали знищенню, але деякі все ж залишилися. Щоденник, якому довірялося найпотаємніше, був небезпечним доказом «провини» його власника. Так, студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я.Афанасьєв чудово усвідомлював, що чекає на нього у разі вилучення його нотаток, і навіть записав про це, але все ж не знищив. А його відвертих роздумів про радянську дійсність і великі комуністичні експерименти вистачило для звинувачення автора у антирадянській діяльності³.

Важливими для дослідження повсякденності студентів стали такі джерела, як оперативні документи, спеціальні зведення, у яких фіксувалися настрої населення. На сьогодні їх виявлено не багато, але вони передають нам настрої молоді, їхню реакцію на виключення з інститутів, у зведеннях часто наводяться листівки студентів, які неодноразово з'являлися на вулицях міст чи у стінах інститутів⁴. Подальше виявлення і ґрунтовний аналіз різноманітних

¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. – К., 1983.; Іваненко О. Завжди в житті: спогади. – К., 1985.; Кобилицький Ю. Даль махне крилом. – К., 1985.; Крижанівський С. Ми пізнавали неповторний час: портрети, есе, спогади. – К., 1986.; Шеремет М. З глибин пам'яті. – К., 1977.; Шпара П. Записки архитектора. – К., 1988. та ін.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України, ф.333, оп.1, спр.21. Редько Климентій Миколайович. Щоденники. Машинописна копія. 14.09.1912–14.05.1928. та ін.

³ Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп.6, спр.583, арк.168.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр.1908, арк.16–20; спр.2315, арк.17–21.

его-документів, зокрема листів до владних структур, щоденників, дозволить простежити за впровадженням у життя різноманітних законів, сприйняттям їх громадськістю, вирішуючи тим самим одне із ключових завдань джерелознавчого аналізу – джерело в середовищі побутування.

Останнім часом на вивчення практик повсякденної поведінки людини все частіше претендують фольклорні твори. Сучасні дослідники фольклору наголошують на тому, що саме у фольклористиці більшою мірою, ніж в інших гуманітарних науках «необхідність «панорамного» огляду культурних явищ наштовхується на методичні можливості достатнього опису»¹. Будь-який фольклорний твір – інтерпретація та оцінка світу, відбиття світогляду автора. Кожен шар суспільства по-своєму бачить своє буття, отримує свої ціннісні орієнтири. Важливою складовою у формуванні світоглядних норм інтелігенції виступає той особливий культурний світ, у якому доводилося жити і навчатися їм у студентські роки. Це була особлива культура побуту, взаємовідносин у середині корпорації, взаємозв'язку з оточенням поза межами цієї корпорації. Зразки «студентського фольклору» до нас дійшли у невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, великою мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування. У залежності від того, наскільки ми можемо визнати фольклор явищем соціального життя і разом з тим – фактом нашої свідомості, уявлень і почуттів, його вивчення передбачає взаємодоповнюючу і складну інтерпретацію.

За допомогою своєрідного студентського «фольклору» компенсувався дефіцит свободи роздумів на політичні теми. Вільне слово, що з'являлося без дозволу, було дійсно гострою зброєю, якої боялися і з якою боролися. Сатиричне осмислення сталінського режиму серед студентів було розповсюджено, оскільки великою була потреба в самоосмисленні та самопізнанні². Детальне вивчення й аналіз цих

¹ Богданов К. Повседневность и мифология. – СПб., 2001. – С.7.

² Рябенко О.Л. «Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні...»: Сатирико-гумористичний текст як джерело вивчення повсякденності українського студентства (1920-ті роки) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 319–331.

текстів дозволить перебороти розповсюджені стереотипи про ступінь сприйняття і підтримки студентами радянської влади, мотивацію цієї підтримки і взагалі, побачити студентів тих років без традиційного ореолу романтичності.

Всебічно відтворити колорит повсякденності ранньої радянської епохи допомагають також публіцистика і художня література. Нашу епоху будуть колись досліджувати по газетах, зауважував у свій час М.Йогансен, на важливість використання цих наративних джерел неодноразово вказували і дослідники¹. Разом з тим новітні методичні розробки у конкретній дослідницькій практиці на сьогодні реалізовані надзвичайно скромно, значною мірою невикористаним, на думку дослідників, є інформаційний потенціал журнальної публіцистики², спостереження українських майстрів слова 1920 – початку 1930-х рр. традиційно залишаються поза увагою науковців.

Використовуючи публіцистику, слід зважати на той факт, що періодика з феномена культури під впливом низки факторів з середини 1920-х рр. перетворюється в «інструмент» (виробнича лексика) чи «зброю» (воєнний термін) побудови нової держави, формування нової політичної еліти. За кордоном на цю метаморфозу звернули увагу ще на початку 1920-х рр.. Про те, що власне радянська періодика не подає об'єктивної картини радянського життя, було зазначено ще сучасниками. Студентський гумористичний журнал «Віхоть» з іронією писав, що газету «Вісти» за пропозицією Остапа Вишні перейменували у «Свисти» через те, що «хор її кореспондентів втратив голос від завзятого співу про «комуністичний добробут»³. Цілеспрямований партійний контроль дописів все більше відфільтровував інформацію, що і стало причиною зникнення

¹ Болебрух А.Г. Художня література в джерелознавчому аспекті // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Мова науки. Термінологія. – Дніпропетровськ, 1997. – С.80–87.; Коляструг О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008 та ін.

² Парфінченко А.Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України. – Х., 2008. – С.22.

³ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.688, арк.91.

1931 р. досить багатого змісту публікацій, все ж характерного для попереднього десятиліття.

Періодика стала «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. Ні в якому разі не заперечуючи важливість періодики для реконструювання повсякденності й того, що журналісти чи кореспонденти «зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд становили зміст епохи» і що «вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя»¹, все ж слід відзначити ту обставину, що у ранньому радянському суспільстві газети писалися і редагувалися не лише за переконаннями, але і за обов'язком і наказом. У багатьох випадках їх творцям доводилося «боятися навіть власних слів, кривити душею, «щоб вижити»². Власне всі дописи спрямовувалися на висвітлення різних кампаній, окреслених партією заради торжества соціалізму. Зважаючи на те, що творці «соціалістичних ілюзій» також намагалися реалізуватися і навіть зробити кар'єру в радянському суспільстві, вони змушені були свідомо чи не зовсім перетворитися на засіб цькування інакомислення. Врешті-решт їм також довелося згодом пережити смугу «широкої самокритики», розплачуватись свободою і навіть життям, бути невід'ємною, приреченою частиною тоталітарної машини.

Зважаючи на зазначене вище, використовуючи багатий публіцистичний матеріал 1920–30-х рр., слід враховувати спрямованість більшої половини дописів на пошуки чи критику явного або уявного «ворога». Образ ворога був ідеологічним стереотипом (комплексом уявлень) про суб'єкт, що несе в собі загрозу, заважає побудові нового суспільства. На шпальтах періодики знайшов своє вагоме місце і образ

¹ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження. – С.102.

² Човба В. І кожен день – скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1. – С.339.

чужого радянській владі студента, він еволюціонує від «соціально-ворожих елементів» початку 1920-х рр. до «вовків в овечих шкурах», «тарганів в шпарах» чи просто «куркульських недобитків», з яких потрібно здерти «машкару» і «взяти мітли такої, щоб аж загуло», тобто виключити з радянських вишів, оскільки саме вони винні в численних «проривах» на фронтах соціалістичного будівництва.

У тогочасній періодиці можна простежити два чітко окреслені студентські світи: «пролетарське студентство» – образи героїв, творців нового життя і випадкових «попутчиків», яким вдалося «пролізти» до вишів. «Сховати своє соціальне походження, свій зв'язок із батьками, удати з себе сироту тоді, як батьки мають крамницю з багатотисячним обігом, піти на рік якийсь на завод, щоб звідти з профспілковим, а то й з комсомольським квитком пролізти нишком до вузу, підробити документи – молода гвардія буржуазії йде на все, щоб украсти собі місце на шкільній лаві...»¹ – лише такі чи подібні негативні характеристики надавалися вихідцям із «колишніх», до розряду яких автоматично включалися всі інакомислячі. Образи ворожих студентів мали викликати виключно негативні емоції, формувати в суспільстві співчуття до освітніх експериментів, захоплення «чисток» тощо. Можливо, саме надмірне захоплення публіцистикою як історичним джерелом сприяло тому, що навіть у дослідженнях останніх десятиліть при характеристиці студентських колективів йдеться майже виключно про «пролетарське» студентство, а представники «соціально-ворожих» класів постають перед нами уже не в образі ворога, а в образі жертви, яку обов'язково виключали із інститутів.

Таким чином, студентство в суворих реаліях того часу було штучно розділено публіцистами на два непримиримі табори за класовим походженням. Дійсність натомість подавала надзвичайну багатобарвність студентського світу, що і було підмічено і висвітлено тогочасними письменниками. Художня література (реалістичні твори,

¹ Свєтов С. На захисті куркуленків та попових доньок // Студент революції. – 1930. – №1. – С.26.

новелістика, інтелектуальний роман) більш достовірно відтворює соціальне середовище письменників і морально-психологічну атмосферу того часу. На думку Ю.Лотмана, «тільки звернення до деяких літературних зразків дозволяє нам в низці випадків розшифрувати загадкові, з іншої точки зору, вчинки людей тієї епохи»¹.

Проблеми становлення «нового» студентства у світопросторі вищої школи України раннього радянського періоду були улюбленою тематикою тогочасних авторів. Особливо цінними для реконструкції образів студентів є художні твори, написані сучасниками епохи, тим більше авторами, які самі навчалися в інститутах чи щойно їх закінчили. Такі письменники як Іван Бойко, Докія Гуменна, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Підмогильний, Юрій Шовкопляс та багато інших – всі майже ровесники століття, знали студентське життя зсередини, тому в творах цих майстрів слова відображені не лише практики повсякденного життя студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів, показані шляхи адаптації вихідців із різних прошарків суспільства до нових освітніх вимог. Нові дослідницькі методології закономірно вимагають знов і знов звертатися до цих призабутих творів, поява яких у 1920-ті роки викликала бурхливі дискусії, прилюдні обговорення і шквал критики, а у наступні десятиліття вони пішли у забуття, щоб зайвий раз не викликати сумнівів у достовірності міфічного образу «нового радянського студента». Сьогодні ми звертаємося до них, воскреслих із спецфондівських глибин на початку 1990-х рр., не задля «встановлення істини», а щоби здійснити нові інтерпретації, залучити до обговорення непомічені раніше смислові і формальні пласти текстів².

Більшість письменників 1920-х рр. головним своїм завданням визначала «правдиве зображення дійсності». Для прикладу наведемо зауваження Д.Гуменної: «Мною керувала засада: хоч суб'єктивне,

¹ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. – С.344–345.

² Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2003. – С.6.

але правдиве зображення, без фальшу і натяжок, достосованих до стандартного штампугазетних передовиць. Я вважала, що вся вартість такого опису не так для сьогоденного дня, як для майбутнього. Щоб майбутнє знало, якими були початки»¹. Такий вимогливий дослідник як М.К.Зеров, досить прискіпливо поціновуючи збірку «Буйний хміль» О.Копиленка, все ж акцентував, що автор «не будує догадок, а пише з натури», що з-під пера його з'являються «цікаві характеристики, живі й рельєфні постаті»². І.Микитенко у своїй нотатці до п'єси «Кадри» також зазначає, що джерелами для написання цього твору йому послужили «студентські архіви, журнали, газети, щоденники, автобіографічні спогади, що я їх оброблював протягом років для більшого прозового твору з студентського життя»³. В.Підмогильний кредо митця проголосив устами Андрія Городовського: «Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сутичках і перетворенні». Але для цього, вважав письменник, слід бути безкомпромісно правдивим і аналітичним, з пристрасним бажанням пізнати «гущину» життя. «Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску»⁴.

Художні твори 1920-х років демонструють реальний студентський світ, що дозволяє виділити типові образи студентів – як домінуючі, так і маргінальні, відмінні перш за все своїми інтерактивними практиками та оцінками дійсності⁵. Зі сторінок художніх творів молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю, що спонукає до тих чи інших конкретних вчинків.

¹ Цит. за: Костюк Г. У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми. 1930–1980. – Сучасність, 1983. – С.315–316.

² Зеров М. Збір. праць: у 5 т. – Т.3. – К., 1966. – С.16.

³ Микитенко І. Кадри. – Х., 1932. – С.5.

⁴ Цит. за: Мельник В. Суворий аналітик доби Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. // Досвід кохання і критика чистого розуму. – С.352.

⁵ Рябенко О.Л. Студентство радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х років // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С.93–111.

Охарактеризовані вище документи дозволяють нам на конкретних прикладах не лише окреслити основні контури «доріг і роздоріжж» тих молодих людей, яким випало навчатися у «переломний період», а й побачити в них активних і раціональних суб'єктів історії, реконструювати позиції та сприйняття реформ у системі освіти різними категоріями студентства, наявними у вишах України. Критичне використання таких джерел дозволить оновити і збагатити тематику і зміст наукових розвідок з історії повсякденності.

Усі російськомовні цитати у тексті подані у перекладі автора, поезії зарубіжних авторів – у перекладі українських класиків і сучасних майстрів слова: Сватоплука Чеха, Іржі Ордену – у перекладі Григорія Кочура, Генріха Гайне – Миколи Зерова, Федора Тютчева – Юрія Клена, Бертольда Брехта – Тетяни Домашенко. Епіграфи та поетичні цитати російських авторів використані в оригіналі.

Усі цитати із архівних документів 1920–1930-х рр. подано зі збереженням мовностилістичних особливостей оригіналу, виправлення стосувалися лише орфографії та пунктуації, що, в цілому, не впливають на сприйняття смислових особливостей текстів. Пропущені в документах слова і розділові знаки взято у квадратні дужки.

Авторка висловлює слова щирої поваги і подяки усім, хто допомагав, підтримував і сприяв успішній роботі над цим дослідженням, зокрема:

Вельмишановному науковому консультанту професору Станіславу Владиславовичу Кульчицькому, рецензентам – професорам Геннадію Володимировичу Боряку, Сергію Івановичу Посохову та Олександрю Юрійовичу Рожкову за надзвичайно важливі поради і рекомендації щодо основних положень даного дослідження.

Адміністрації Харківської національної академії міського господарства та колегам з кафедри історії та культурології, а особливо ректору, професору Леоніду Миколайовичу Шутенку, першому проректору, професору Григорію Васильовичу Стаднику,

деканам – професору Віктору Олександровичу Салтикову та професору Віктору Федоровичу Харченку за щирі підтримку, дружню атмосферу, що спонукала і надихала автора на творчість.

Завідувачу кафедри геоінформаційних систем і геодезії ХНАМГ, доценту Ігорю Михайловичу Патракеєву за допомогу в оволодінні геоінформаційними технологіями.

Співробітникам архівів, бібліотек і музеїв, а особливо Надії Олегівні Луцюк, Лілії Григорівні Білоусовій, Тетяні Всеволодівні Іващенко, Тетяні Павлівні Єлісєєвій, Ірині Василівні Каленіченко, Жанетті Миколаївні Перцевій, Валентині Анатоліївні Плисац, Наталії Петрівні Тріпутиній за чутливе, толерантне ставлення, неоціниму допомогу під час роботи з документами.

Чудовій людині та подрузі Лілії Анатоліївні Пашковій за творчий підхід до художнього оформлення книги.

Розділ I

Студенти як об'єкт і суб'єкт соціальної та культурної політики більшовиків

*Наше плем'я завзяте і вперте:
Мов кровинки народного болю,
Ми таки просоглились на волю
Між кістлявими пальцями смерти.*

Ігор Качуровський

походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Забезпечити необхідний відсоток пролетарів у вишах було досить важко навіть інститутам індустріально-технічної вертикалі, тому владою були вжиті радикальні заходи з «оробітничення» контингенту студентів: посилення партійних, профспілкових та інших «тисяч» на навчання. «Справедливість» за соціальною ознакою обернулася для вищої школи втратою такої традиції дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти, оскільки ці навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві. Разом з тим, новий контингент студентів став цілком демократичним, оскільки формування його відбувалося лише із трудових верств населення.

Іншою проблемою протягом 1930-х рр. для переважної більшості вишів стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору студентів, що спонукало застосовувати різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. З того часу почався відлік профорієнтаційної роботи, актуальної для вишів і сьогодні: створювалися «вербувальні» бригади із викладачів та студентів, які направлялися у великі робітничі центри, а з середини 1930-х рр. – на робітфаки та у десятирічки для популяризації інститутів, випуски спеціальних рекламних плакатів та листівок, організація вечорів-зустрічей студентів з випускниками шкіл, лекцій кращих професорів перед майбутніми абітурієнтами. Проте досить часто система вербування до вишів зводилася до механічного набору людей, що спричинювало численні проблеми в організації навчального процесу, зокрема, академічного характеру.

Конструювання студентами пролетарської ідентичності

Манер і слів дай простих, як людині,
Що їй зрідні обшарпана голога...

Генріх Гайне

Простір вишив поєднував у собі людей різного соціального походження і різноманітних соціальних траєкторій. Кожен студент у нормальній ситуації уособлював би свій соціальний світ, свій клас тою мірою, якою він сприйняв його моральні норми, звичаї. Дійсність 1920–1930-х рр. спонукала багатьох дистанціюватися від усього, що нагадувало про «буржуазне» минуле. Державна освітня політика змушувала вибудовувати необхідний «пролетарський» образ і постійно знаходити компроміс між зовнішнім іміджем, який необхідно було зберегти, і внутрішнім світом, який потрібно було заховати подалі від чужих очей.

Набути необхідний «пролетарський» образ і вступити до вишу було набагато легше, ніж постійно його демонструвати, як необхідну умову закінчення навчання. Головними критеріями, які визначали «пролетарську» ідентичність, можна вважати «правильне» соціальне походження, відповідну зовнішність, мову, громадську активність, з кінця 1920-х рр. – ударництво і жертвність при будівництві нового суспільства. Набута пролетарська ідентичність гарантувала соціальний статус, соціальний захист, надавала можливість інтеграції в радянське суспільство і кар'єрного зростання.

Кожна історична епоха намагається «записати закон» часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг – яскравий вияв запису такого типу¹. Мистецтвознавці відзначають, що одяг у 1920-ті рр.

¹Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2008. – С.15.

нові гарантії для здобуття освіти. На межі десятиліть на перший план виходять, наприклад, ударництво і жертовність, а неохайність і вульгарність мови поступово втрачуть свою актуальність, оскільки з середини 1930-х рр. для культури характерною стане специфічна радянська благопристойність.

Багатьом студентам було важко сприймати реальність, у якій їм доводилося навчатись і жити. Щоб отримати необхідну для інтеграції в радянське суспільство спеціальність, довелося пройти через пролетарську школу виживання, конструюючи свій образ відповідно до вимог, що постійно змінювалися. Конфлікти ідентифікації простежуються постійно. Вони впливали із бажання навчатися і отримати спеціальність, із відчуття своєї відмінності та постійного страху бути викритими, із того, що все доводилося робити «як потрібно», а не за нахилами і власними потребами, приховувати правду про своє походження, а не пишатися ним, одягатися і поводитися за неписаними правилами пролетарських низів, тобто перебувати у постійному конфлікті між образом самого себе, який потрібно було афішувати, і захованим в глибині душі реальним «Я».

Завдячуючи майстерності імітації, конструюючи пролетарську ідентичність, вдалося протиснутися через «тернії» соціальної фільтрації багатьом студентам, які згодом розчинилися в лавах радянських спеціалістів. Значна частина їх стала відомими і уславленими, нерідко гнаними, а у майбутньому увічненими. Серед таких відомі письменниці Н.Забіла і О.Іваненко, конструктор літаків К.Калінін, академіки С.Корольов, Ю.Шевельов, Д. Ліхачов, професори І. Білодід, К. Майстрах та багато інших.

Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях

Страшні. Нечувані ще гасла
Шпурляє він, мов кості псам,
І за майбутній сир у маслі
Купує душ дешевий крам.

Юрій Клен

Повсякденне життя студентської молоді 1920–1930-х рр. характеризується підвищеною участю у різноманітних кампаніях радянської влади, ударництвом і жертовністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси слугували гарантіями пролетарського статусу, необхідного для отримання освіти, вони були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі в антирелігійній роботі, ліквідації неписьменності серед широких народних мас, модернізаційних процесах.

Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті

з вимогою дати 50 студентів на перевірку ящиків для сміття¹, а Дніпропетровського хімічного інституту – для технічного листування в апараті окружкому та для переписки протоколів². Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків у царині вищої освіти зробило тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. У свою чергу, студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. У межах численних кампаній студенти виступали в ролі вчителів для робітників і селян, доносили до них основи державної політики в господарстві, сферах культури, освіти, допомагали налагоджувати новий побут, тобто із об'єкта державної політики студенти перетворювалися в її суб'єкта.

Через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким прихильником лінії партії. У вищій школі було досить студентів-фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідовували

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 6222, арк.88.

² Там само, спр. 4637, арк.20.

численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, яку приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході й розпачу, або були виключені з вишів, чи позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси – позиція невтручання частини студентів у перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, застосовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

Розділ II

*Студентство «старе» і «нове»:
спадкоємність і розрив традицій*

*Подивились з крилати, не вчилися літати,
Подивились гордіти - навчилися плазувати...*

Іван Багряний

«Свої» і «чужі» в студентському середовищі

Ворог класовий – з ним не змиритись,

Нізащо, і ніде – повіки.

Ми спрямуєм дощі у небо,

Не завадять нам чужаки.

Бертольд Брехт

Режим, що складався у період непу, за багатьма параметрами був авторитарним і наприкінці 1920-х рр. трансформувався у тоталітарний, що означало повне знищення громадянського суспільства як сфери вільної діяльності та самоорганізації людей – соціальної, політичної, інтелектуально-культурної. Тоталітарна держава обов'язково намагається контролювати думки і почуття своїх підданих, причому не менш ефективно, ніж їхні вчинки¹. Для зміцнення такого режиму важливо було, як зазначає проф. С.В.Кульчицький, не тільки придушити прояви опозиційних настроїв чи прямі виступи проти державної влади, а й не допустити поширення інакомислення і навіть самої думки про опозицію владі в суспільстві². Нав'язування громадянам єдиного можливого шаблону світосприйняття призводило до побутування у суспільстві спрощеної системи цінностей, що неминуче апелювала до розмежування «своїх» і «чужих», диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» і стала характерною ознакою суспільної поведінки.

Дихотомію «свій – чужий» вважають базовою для людської свідомості, вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності³. Природно, що уявлення про «своїх» і

¹ Оруэлл Д. Литература и тоталитаризм // Оруэлл Д. 1984 и эссе разных лет. – М., 1989. – С.244.

² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.253.

³ Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М., 1997. – С.473.

«чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. У 1920-ті рр. розподіл на «своїх» і «чужих» наповнюється ідеологічним змістом. У цей час бути «своїм» означало, як відзначають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми¹. За словами М.Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність – «хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні»². Невипадково найвагомішою причиною для призначення робітфаківця Журавльова політкомісаром Кам'янецького робітфаку вважалося те, що «його молода рука не здригнулася навіть у той час, коли потрібно було віддати революційний обов'язок своєму рідному батькові, брату і сестрі, які зрадили справі революції. Він їх убив, бо вірність революції поставив вище родинних зв'язків»³. Людина ставала «своєю» лише в тому випадку, коли рідним для себе вважала те, що є рідним для радянської дійсності. Рідний по крові легко ставав чужим, навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна жаліти, а потрібно знищувати: «В такие дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом»⁴. Анатомію особистої трагедії таких людей знаходимо і у «генія української душі» В.Сосюри:

О брате любий, ніжний мій!

Це ж я заклатами руками

Поцілив в голову тобі.

Бути «своїм» у студентському середовищі означало бути рідним за походженням і духом, повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, неприйняття і ненависть до інакомислення. Фетишизація власної позиції призводила до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, тому дітям, іноді щиро, іноді про людське око, доводилося відрікатися від своїх «непролетарських» батьків чи

¹ Выходцева И.С. Концепт «свой – чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). – С.91.

² Хвильовий М. Я (Романтика) // М.Хвильовий. Я (Романтика): новели. – К., 2008. – С.59.

³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1513, арк.55.

⁴ Лирика 20-х г. (1917–1929) – М., 1975. – С.523.

Студента КПІ С.О.Гегера, який одружився на попівні, виключили із інституту, бо він вимушений був через напівголодне існування і відсутність житла поселитися у тестя – колишнього священика. Пильні громадяни відразу ж повідомили про це неподобство правління інституту. Не допомогли ні пролетарське походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у «легкій кавалерії» студентства Києва, ні інші громадські доручення¹. Довелося звертатися до центральної комісії у студентських справах, яка і поновила його в правах студента.

Таким чином, поділ на «своїх» і «чужих» був необхідною умовою для затвердження в суспільстві тоталітарного режиму, для перетворення громадян на «безмовну масу». У ранню радянську епоху ця дихотомія отримала ідеологічне забарвлення: «чужий» виступав синонімом слова «ворог». Владі потрібно було не просто довести, що «вороги» реально існують, а переконати загал у тому, що вони існують повсюди, але завдяки маскуванню стають невидимими і їх важко розпізнати. Ця обставина переносила «чужих» у розряд надзвичайно небезпечних. Студентство, як особлива соціальна група, що поєднувала в собі вихідців із різних верств населення, було прекрасним середовищем конструювання тоталітарної свідомості, «ворогів» тут було багато, оскільки кожен міг становити явну чи уявну небезпеку, або походженням, або крамольними роздумами. «Чужими» легко ставали навіть кровноспоріднені – варто було мати власну життєву позицію, висловлювати незгоду з політикою влади. У такій ситуації зростала недовіра один до одного, поширювалася практика доносів, що ставало на заваді єдності, не дозволяло протистояти тоталітаризму.

Реальність існування «своїх» і «чужих» у студентському середовищі найлегше було продемонструвати конкретними образами пролетарських студентів і їхніх антиподів – «соціально-ворожих елементів». Представники колишніх привілейованих класів в умовах

¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп.9, спр.324, арк.14, 24.

дискримінації вимушені були використовувати різні стратегії для того, щоб подолати всі бар'єри на шляху до отримання вищої освіти: вони йшли до Червоної армії, на виробництво, але багатьом доводилося приховувати або редагувати своє минуле. Така тактика була відомою владі, викриття її небезпечно використовувалося для демонстрації реальності гасла «чужий серед нас», спонукало до постійних пошуків таємних «ворогів». Такі дії влади формували серед студентів, як і в цілому в суспільстві, атмосферу підозрілості та недовіри один до одного, що, у свою чергу, обґрунтовувало необхідність і надавало безмежні можливості для політичних репресій.

До розряду «чужих» у 1920–1930-ті рр. підпадали не лише «колишні» люди. Аналіз різного роду документів переконливо доводить, що тавром «соціально-ворожий елемент» у тих умовах клеймувалися перш за все інакомислячі, «неблагонадійні» для радянської влади студенти, які не бажали бути бездумними і мовчазними виконавцями наказів і розпоряджень компартійного керівництва.

«Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів

Підстригають, проклинають.

Мов шкідливий забобон.

Те, що лиш переростає

Ними визнаний шаблон.

Святонлук Чех

У народі ходить звістка,

Що на все ще буде чистка.

Микола Хвильовий

Надзвичайно велика переповненість вищих шкіл студентами, переважна більшість яких не мала потрібного новій владі класового походження, призвела до закономірного процесу розвантаження їх і паралельної до цього політики пролетаризації. З кожним роком держава все більше втручалась і контролювала політичний простір вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоб, за образним висловом А.В.Луначарського, інститути були «якнайбільше нагінотизовані нашим комуністичним духом»¹. Нова влада використовувала різні методи «гіпнозу», намагаючись виробити у молоді необхідне їй ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Як зазначає Т.Смірнова, цілком розумна мета – відкрити дорогу до вишів дітям робітників і селян – вирішувалася не зовсім розумними методами².

Уже восени 1921 р. усі виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мету її було визначено чітко:

¹ Луначарський А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. – 1921. – № 77–78. – С.3.

² Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. – М., 2003. – С.258.

«Вияснення особистого складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невідстаючих»¹. Особливо пильно мала проходити перереєстрація студентів соціально-економічних та педагогічних інститутів – народного господарства та народної освіти².

З цього часу в усіх вищих навчальних закладах України розпочинається перманентна робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про систематичність цієї роботи говорять як звіти навчальних закладів, так і его-документи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д.Гуменна зазначала, що чистки йшли одна за одною – «у мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях»³. Крім оголошуваних загальних кампаній, постійно діяли в інститутах всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих Червоній армії до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік! Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок нерідко виступали і самі навчальні заклади⁴. Списки неблагонадійних студентів складались і подавались у місцеві комісії партійними та комсомольськими осередками вишів, оскільки їм належала провідна роль у впровадженні та контролі за виконанням

¹ Держархів Харківської області, ф.П-1, оп.1, спр.418, арк. 123–124.

² Там само.

³ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. – Кн.1. – С.158.

⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.703, арк.260.

політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи. Тому саме завдяки зусиллям осередків, як зазначалося у політичному звіті Полтавського ІНО, «студентство, так би мовити, було зануздане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювались одноголосно. Але за цією однотайністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність»¹. Дещо пізніше, 27 грудня 1930 р., у своїй заяві до Київського окрвідділу ДПУ один із таких лідерів напише, що саме за його «активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.) [Вищого ІНО у Києві – *О.Р.*], голови Студкому, голови комісії по чистці ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціально-чужий елемент» низку студентів, у тому числі і племінника М.Грушевського С.Шамрая². М.Грушевський у листах до К.Студинського підкреслив, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін»³ (квітень 1923 р.) Згодом історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Київі, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!»⁴

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах, одні студенти прекрасно почувалися та працювали «і в цій плутанині»⁵, в інших розігрувалися справжні драми і ламалися долі. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах Червоної армії, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені

¹ Держархів Полтавської області, ф. Р-495. оп.1, спр.8, арк.177.

² *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик : журн. Укр. іст. т-ва. – 2002. – Т. 1–4 (152–155) – С.320.

³ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.) – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С.98.

⁴ Там само. – С.105.

⁵ *Утевський А.М.* Начало пути // Universitates = Университеты. – Х., 2005. – № 3. – С.68.

діями члена КП(б)У С.Шубіна – голови комісії з перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головлпрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутрішніх академічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував осередок робітничої партії [...]». Бюрократично, починаючи з початку, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по-поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто наслідують йому перечити»¹.

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі й короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» – студенти, які так жодного разу і не з'явилися до інституту. Крім того, було запроваджено підписку студентів на початку кожного триместру, що дозволяла виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як наголошував у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л.В.Громашевський, при проведенні цих заходів «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився у жорсткому підході до спекулятивних і авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці»². Усього в цьому інституті на кінець 1923–24 н.р., тобто до початку тотальної чистки, з 3800 залишилося 1378 чоловік (див. додаток 12).

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як зазначається у звіті Полтавського ІНО, яка проводилась влітку 1924 р., не могла дати таких результатів, що ґрунтовно б змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1573, арк. 451.

² Держархів Одеської області, ф. Р-2147, оп.1, спр.123, арк.66.

«підтягтися» у навчанні та «втягтися» у суспільну роботу»¹. Списки осіб, які не пройшли «чистку», під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вишів не приймати»².

Серед різноманітних чисток, які проводились у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Весною 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви – два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів»³.

Після отримання цього наказу у вишах і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені комісії з чистки колишніх білогвардійців, де обов'язково був присутнім представник ДПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у Білій армії, на комісію не подавали документи, проте якась частина все ж факт служби визнавала (див. додаток 13). Більшість не приходили на засідання, після чого їхні справи розглядала спеціальна комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи

¹ Держархів Полтавської області, ф. Р-495, оп.1, спр.8, арк.177.

² Держархів Краснодарського Краю, ф.Р-890, оп.1, спр. 996, арк. 36–37. (Документ наданий автору д.і.н., проф. О.Ю. Рожковим).

³ Держархів Полтавської області, ф.Р-495, оп.1, спр.4, арк. 65.

яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох – В.Левитського як добровольця Денікінської армії, С.Дворнікова та В.Бланка як «активних працівників в арміях Денікіна і Врангеля»¹. Решту залишили, вказавши кожному на те, що «до цього часу не змив ганебної плями служби в армії Денікіна»². У цей час могли залишити у вишах і дезертирів-червоноармійців, якщо вони пред'являли рекомендації від партійних працівників чи були активними на громадській роботі. Після 1927 р., коли колишні офіцери були визнані потенційно небезпечними на випадок зовнішньо чи внутрішньополітичних конфліктів, навіть підозри про перебування в одній із армій – Білій чи УНР, вистачало для виключення з інституту, що неодноразово засвідчують протоколи засідань комісій у студентських справах різного рівня. Більшість колишніх вояків до середини 1920-х рр. вже мали пристойний стаж служби в радянських установах і навіть у Червоній армії, добилися амністії та відновлення в правах. Тож, звичайно, своє виключення сприймали як велике непорозуміння, де не обійшлося без «ворога».

Весною 1924 р. радянськими і партійними організаціями були розроблені нові правила проведення розвантаження вишів від переповнення студентами і видано наказ, що робота з метою розвантаження інститутів не повинна мати форму офіційних чисток, а має проводитись планомірно протягом всього навчального року³. Але, як показала практика, в цей час вони ще проводились у вигляді кампаній. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як наприклад, Одеський медичний інститут, вже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924–25 н.р. змогла значно скоротити контингент студентів. Та, незважаючи на вказані вище заходи, наявний у ОМІ надзвичайно низький відсоток

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.803, арк. 52.

² Там само, арк. 52.

³ Держархів Одеської області, ф. Р-2147, оп.1, спр.116, арк.1.

робітників і селян весь час був предметом гострої критики роботи правління цього інституту.

У серпні 1924 р. виші України отримали низку секретних циркулярів і інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися губернські комісії, особистий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі Губернським комісіям дозволялось створювати підкомісії у відповідних вишах. Наприклад, до складу губернської комісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили: представник від губкому КП(б)У С.Кириченко (він же був головою комісії), голова Губпрофосвіти М.Фарбер, а також представники від КНС, КСМУ, студентства. Всі вони були членами КП(б)У¹.

У таємній інструкції наголошувалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишів, через надзвичайне перевантаження останніх². Нею ж визначалась і мета перевірки – з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить навчальний заклад: академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно – політичний розвиток, причина вступу до вишу, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Водночас у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається лише у крайніх випадках, після всебічного розбору причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, пропонувалося закінчити інститут до 1 січня 1925 р. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалях. Найбільше планувалося виключити

¹ Держархів Полтавської області, ф.Р-495, оп.1, спр.9, арк.19.

² Там само, арк.6.

студентів із медичних інститутів: Харківського – 30%, Київського – 25% і Катеринославського – 20%. Відсоток скорочення визначався пропускнуою спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати наступні категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» – дворян, купців, духовенства і чиновництва; в) вихідців із дрібних торгівців і кустарів та взагалі осіб «дрібнобуржуазного походження». На засіданнях комісій давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається в крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад, і потім хворі, які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці та «явно чужий елемент виключати»¹.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., великим вишам за місяць закінчити таку роботу було неможливо, тому у більшості з них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, перевірка тривала з 21 серпня по 15 листопада, всього було проведено 38 засідань, із них останні 24 проводилися під керівництвом ректора Л.Громашевського. Підкомісії більшості київських інститутів також закінчили роботу в середині листопада.

Процедура «чистки» проходила шляхом індивідуального опитування студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади такої перевірки, описані самими студентами різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту

¹ Держархів Одеської області, ф.Р-1593, оп.1, спр.445, арк.2.

II курсу Київського інституту народного господарства Б.Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. «Чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на III (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені гр-на в пенсне і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...] О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу уже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за ... «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення... Усе мною було доведено, але мене так і не поновили»¹. Інший відомий нам зі слів української письменниці Д.Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «... Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». – «Скільки десятин землі?» Не брешу: «6 десятин». «А признайтесь, – ви попівна?» – «Ні!» – не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла»².

Запитання і рішення перевірочних комісій досить часто, з позицій сьогодення, здаються безглуздими, але саме вони, з одного

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.10514, арк.413.

² Гуменна Д. Дар Евдогії. Іспит пам'яті. – Кн.1. – С.159.

боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки. Наприклад, для сьогодиншнього читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення з інституту: «За зовнішністю не підходить в педагоги»¹, «Справляє враження психічно хворої людини»², або про переведення академічно успішного студента юридичного факультету Київського ІНГ Л.Рябого до ... театрального технікуму!³ З іншого боку, такі постанови викликали появу різних експромтів. Редакція журналу «Студент революції» пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, «гумористичні й сатиричні сторони, які виявились у ході перевірки, для нас дуже важливі».⁴ Так з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: «...Відкіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не приходитьсья. А тебе питають, коли ти служив в білій армії»⁵. І обов'язково знаходивсь у студентському середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д.Гуменною: «І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?»»⁶

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого Наркомосом відсотку, перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії з соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство,

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.709, арк.23.

² Там само, оп. 3, спр.384, арк.1–2.

³ Там само, оп.4, спр. 714, арк.281.

⁴ Студент революції. – 1924. – №6. – С.59

⁵ Чупчі-Гривенник І. Чистка // Студент революції. – 1924. – №7. – С.62.

⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – Кн.1. – С.159.

завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868¹. Вражає факт, що у звітах багатьох вишів вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О.Карпеко наголошував, що більше двох третин мають академічні заборгованості, не поодинокими були випадки, коли студент був зарахований на третій курс, а здав лише 1–2 предмети за перший, і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б»². У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії по ІНО, зазначалося, що на початку роботи було зафіксовано повну академічну неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, визначеного факультетською комісією весною. Тому довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених проходили по лінії академічної неуспішності³. Визначити за цими даними достовірність інформації практично неможливо. Наприклад, із того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний так і громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента III курсу К.Мигаля⁴, вихідця із справді бідної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум заліків для переходу на вищий курс, а й чотири заліки зверх його, а також активно відбував всі необхідні практичні заняття»⁵. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.566(ч.2), арк.302..

² Там само, арк.302.

³ Держархів Полтавської області, ф.Р-495, оп.1, спр.8, арк.164.

⁴ Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО центральною комісією у студентських справах (справа його переглядалася двічі), в майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету, пізніше працював деканом історичного факультету Одеського університету.

⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.604, арк.79.

нашу думку, були його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він був.

Академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу на початку 1920-х рр. були чи не найбільш популярними мотивами виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд здається усе логічно: не склав необхідного для переходу мінімуму, числишся декілька років на одному курсі – уступи місце іншим, тим, хто встигає. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги об'єктивних причин, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії – ці вічні супутники воєн і розрухи – на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відчинені, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на III курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?» – з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М.Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися й до того ж, протягом 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф¹. Тому насправді, як зазначав ректор ОМІ Л.Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, у результаті чого страждала молодь із достатньою успішністю. Справжньою причиною «вичищення» була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Встигаючі студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали. Наприклад, ректор Київського ІНО заборонив видавати ці документи². А студент IV курсу ОМІ М.Дорфман, який був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, де

¹ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.712, арк. 54.

²ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1908, арк.19.

зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено, «як академічний баласт»¹. Губернська комісія припинила дискусію, винісши свій вердикт: «академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організовуватися», «Так туманити дорослих людей не можна»». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але у Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж урешті-решт були оголошені причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутність виробничого стажу. Ширилися чутки, що з медичного інституту мають виключити 900 осіб»².

Рішення про виключення викликали гнів і обурення в однієї частини студентства, паніку – в іншій, зламаною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії «маленької людини» донесли до нас спогади. Наприклад, Д.Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якась наче непритомна. Не всі вдома»³. «Який то жах – зразу відчутти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчутти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...] Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, – писав Д.Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з

¹ Держархів Одеської області, ф.Р-2147, оп.1, спр.123, арк.8.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1908, арк.17.

³ Гуменна Д. Дар Евдоtei. Іспит пам'яті. – Кн.1. – С.225.

наміром кинути під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...»¹. Відомо немало прикладів самогубства студентів як реакція на несправедливість, та якась частина все ж знаходила в собі сили боротися проти чисток.

Виключені з київських вишів, наголошував начальник Київського окружного ДПУ Іванов, налаштовані озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля»². Багато студентів пов'язували пожежу в КПП з діями виключених студентів, а деякі з них говорили, що «це потрібно робити і в інших вишах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одногolosно» – Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою каїнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К° ... «мemento морі»³. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

¹ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. – 1992. – №3–4. – С.71.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1908, арк.16.

³ Там само, арк.20.

Листівки з закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми – сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»»¹.

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стівідсотковому пролетарію О.Давиденку, брати якого загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках². А за словами В.Бруновського, який 1926 р. міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них – вісім студентів, які організували протест проти академічної чистки. Усі вони були страчені³.

Поновленням у студенти спочатку займалася спеціально створена при Головпрофосвіті центральна комісія у студентських справах. На засіданні президії Укрголовпрофосвіти 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губернських комісій у студентських справах, які і мали вирішувати питання виключення, поновлення і звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних закладів губерній⁴. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме у центральній комісії, де, на відміну від губернських, із більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів і довідок не підтверджували таке рішення. Як говориться у звіті цієї комісії, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359

¹ Держархів Харківської області, ф.Р-6452, оп.6, спр.594, арк. 66, 68.

² Там само.

³ Бруновский В. Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника»

// Архив русской революции. – М., 1993. – Т. 19–20. – С.132

⁴ ЦДАВО України, ф.166. оп.2, спр.1573, арк.411.

заяв, усього ж їх було подано 486. Із них лише 36 стосувалося звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів¹. В інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923–24 навчальний рік, із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено було 228 клопотань (45,6%), а відмовлено у 272 випадках (54,4%)². Простежити реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися не один раз і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із харківських вищих навчальних закладів – технологічного (110) і медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до комісії колективну заяву, яку підписали двадцять осіб із ХМІ і вісім – із ХТІ. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій в інститутах і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ³. Як правило, на засідання комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики⁴.

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–25 рр. також фрагментарні та надзвичайно суперечливі. Як зазначає О.Лаврут, за 1924–25 навчальний рік перевірку пройшло 27603 особи, з яких 6429 були «вичищені» губернськими комісіями (що склало 25 % перевірених), з них 1624 подали апеляції (25,3 % «вичищених») і лише 567 осіб було поновлено у правах студентів (8 % «вичищених» або 35 % тих, що подали апеляції)⁵. Та багато джерел

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1573, арк.417.

² Там само, оп.4, спр.707, арк.266.

³ Там само, оп.2, спр.1573, арк.450.

⁴ Держархів Одеської області, ф.Р-2147, оп.1, спр.116, арк.42.

⁵ Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст. – С.68.

різного походження вказує на той факт, що майже 90% виключених були поновлені у правах згодом. Особливо цей факт шокував успішних студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Так, вищезгаданий Б.Палій, що після «вичищення» не став їхати у Харків, не ловив на вулиці Г.Петровського, так описав свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Виші переповнені, розвантаження необхідне. Комусь потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги – я в армії не служив. Вони повинні залишитися [...] Я подав окрвоєнкому заяву і пішов в армію»¹. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інституту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, не доступні для мого розуміння»². Лише після декількох звернень до центральної комісії та особисто до наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, із Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада того року було виключено як «соціально-непригодний елемент» 85 студентів, 45 – як «академічно невстигаючих», 32 – на один рік і двоє – на два роки³. Ректор цього інституту наголошував, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до центральної комісії⁴. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до центральної комісії лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.10514, арк.413–415.

² Там само, арк.410–411.

³ Держархів Одеської області, ф.Р-2147, оп.1, спр.115, арк.259.

⁴ Там само, спр.116, арк.42.

порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрхованих студентів I курсу правління ОМІ було проти відновлення лише трьох «через повну непридатність до навчання у виші», які також згодом були поновлені у правах¹. Це примусило ректора направити у центральну комісію протест правління проти таких дій². Так, з приводу відновленого у правах студента С.Торговицького говорилося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно тільки з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії»³.

Аналогічними були клопотання і за вичищених студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926–27 навчального року, оскільки на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95 % студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!»⁴, – на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комісій, що набирало активного характеру, і спонукало центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, зробити цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, бо для того, щоб мати можливість навчатися, багато із них вимушені були порвати усі стосунки з родичами чи відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією і підтвердити це відповідними

¹ Держархів Одеської області, ф.Р-2147, оп.1, спр.123, арк.100.

² Там само, арк.111.

³ Там само, арк.116.

⁴ Рянго Я. На путях к новой школе // Студент революції. – 1925. – №1. – С.11–13.

документами. Коли комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до голови ВУЦВК Г.Петровського, наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників і, як уже зазначалося вище, навіть до Н.Крупської чи до наркома освіти РСФРР А.Луначарського¹. Особливості лексики і стилю цих листів, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про маленьку людину. Наприклад, намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОДПУ Слинявку, брата якого виключили із інституту, А.В.Луначарський звернувся до наркома освіти УСРР М.Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, ніби можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його[,] можливо[,] треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] видний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам потрібно втрутитися в цю справу ...»².

Нерідко допомагали своїм студентам і професори, які порушували клопотання за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К.І.Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І.І.Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять із зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перекриваються її досягненнями в галузі зоології»³.

¹ Рябченко О.Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька ...»: Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.108–125.

² Російський державний архів соціально-політичної історії, ф.142 (А.В.Луначарського), оп.1, спр.481, арк.9.

³ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.710, арк.172.

Отримавши дозвіл на продовження навчання зверху, потрібно було ще перебороти супротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» – «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може»¹, що дійсно було викликано розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій половині цього десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про наростання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел указує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у інститутах розгорталася кампанія опротестування, як із боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і студентських організацій. Не завжди правління вишів зважало на постанови про відновлення у правах студентів, виключених ними. Розгорялися конфліктні ситуації, правління інститутів, «легка кавалерія», комсомольські та профспілкові організації відстоювали свої рішення. Наприклад, ЦК у студсправах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О.Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення комісії². Щоби не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено, що цю студентку «перевести у другий виш, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після другого виключення О.Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М.Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.795, арк.24. .

² Там само, оп.8, спр.410, арк.126, 194.

про факти, що є на Краснокутську»¹. Доведена до відчаю студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «дулі та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»². У травні 1929 р. на засіданні правління Харківського ГЗІ було виключено із інституту студента 4 курсу агрономічного факультету О.Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, указуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у с.Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»³. 8 липня 1929 р. центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення з інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А.Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О.Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через п'ять років – диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина радянської республіки»⁴. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», пішов галас у пресі й опротестовано рішення А.Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. І.Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»⁵. Це означало: якщо диплома не видано, справу знову поставити на розгляд.

Допомагали виявляти «соціально-ворожих» студентів загони «легкої кавалерії» – «особливий тип летючого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...»⁶. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового

¹ Держархів Харківської області, ф.Р-5645, оп.3, спр.1-а, арк.3–4.

² Там само, арк.1.

³ Там само, спр.1, арк.37.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.8, спр.410, арк.67, 773.

⁶ ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр. 344, арк. 2.

руху М.Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Групи «легкої кавалерії» склалися із добровольців, які намагалися своєю активною діяльністю пришвидшити процес «соціалістичної перебудови країни». Серед студентів Київського ІНО, наприклад, загін «легкої кавалерії» виник у грудні 1928 р. з ініціативи студентського комсомольського активу¹. Одним із головних її завдань було «виявлення антирадянських елементів», від членів вимагалось бути «щиро-спостережливими», щоб жодна важлива справа не залишалася без уваги. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С.Єфремов занотував у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»². Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-донасами й інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що поряд з ними могли знаходитися люди з іншого соціального

¹ «Легка кавалерія» КІНО // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.41.

² Цит. за: Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. – 2006. – №5. – С.139.

середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вишів не треба допускати». Так, група робітників Жмеринки повідомляла, «що в місті Харкові навчається в одному із навчальних закладів син колишнього буржуя під назвою Люлькін Юсиф Аронович ... і такий елемент займає місце в начальному закладі, де міг би навчатися син робітника і селянина. А тому дуже просимо Наркомос розслідувати цього громадянина і перевірити наші дані і таких елементів гнати в три шиї із радянських навчальних закладів»¹.

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чийсь успіхи, або, приміром, житлова площа. У хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М.Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А.Костоглодов, до того ж комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав з ним особисті порахунки через кохання до однієї і й тієї ж дівчини, із цього приводу вони вже з'ясовували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод – адже якщо і не виключать, то нерви поспують неодмінно! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і врешті решт дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М.Грушкіна ніколи не був «куркулем», а також не служив у поліції, охранці та жандармерії², як повідомляв «пильний» А.Костоглодов.

Як показала практика вишів, студенти виключалися апаратним порядком. Причини виключення, як завжди, мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, і тих, хто не приховував при

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.69, арк.13.

² Там само, оп.4, спр.714, арк. 57–69.

вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання¹. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти різними довідками могли легко спростувати рішення. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А.Приходько у пояснювальній записці з приводу проведених ним відновлень «соціально ворожих елементів» писав, що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці десять років, де і помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він все це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми зустрічаємось з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем», або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером у маєтку» і т. ін.. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство. На жаль, виші обмежуються загальними формулюваннями «баласт», «антирадянський елемент», майже ніхто не турбується про матеріали»².

Як свідчать матеріали центральної студентської комісії, за період з грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено в правах по 20% студентів I і IV курсів і по 30% студентів II і III курсів. 248 із поновлених становили «колишні», «інші», «крамарі», «сини попів і куркулів»³. Як і раніше, багато справ залишалося на перегляд до отримання відповідних матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право навчання після кількох розглядів їхніх справ у комісії, втративши при цьому рік чи два, але все ж їм вдавалося отримати бажану вищу освіту.

Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.1737, арк. 101; Спр. 1417, арк. 1.

² Там само, спр.52, арк.148.

³ Там само, спр.315, арк.28.

«не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»¹. На сторінках офіційних видань студентство вимагало «генеральної чистки» вишів від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»². У періодиці студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»³. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив В.Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»⁴.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції – наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється як посиленням дискримінації «колишніх» у цілому, так і активізацією боротьби проти опозиційно налаштованих. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох «колишніх» людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» – інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо⁵. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А.Косарєв у 1932 р. закликав

¹ Комсомолец України. – 1929. – 19 лютого.

² Там само. – 17 грудня.

³ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – С.49. – Підпис: О.К-н.

⁴ Підмогильний В. «З життя будинку» // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. – К., 1991. – С.235.

⁵ Чуїкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). – С.161.

очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»¹.

Пропаганда класової ненависті набула небачених розмірів. «Колишніх» і опозиційно налаштованих у ці роки величали «вовками в овечій шкурі»², «тарганами у шпарах»³, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі», і закликаючи зняти з них «машкару». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»⁴. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубилися у технікумах та інститутах – «брудні, смердючі, мерзотні»⁵. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце у роботі вишів. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі у плановому та систематичному порядку, займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці⁶.

Суспільство було втягнуто у вир боротьби за «класову

¹ Цит. за: *Смирнова Т.* «Бывшие люди» в Советской России. – С.266.

² Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // *Комсомолец України*. – 1929. – 16 січня; Вовка геть з комсомолу // *Комсомолец України*. – 1929. – 11 січня та ін.

³ *Расв М.* Таргани в шпарах // *Студент революції*. – 1929. – №5–6. – С.32–33.

⁴ *Рашиль А.* Куркульські культпропи // *Студент революції*. – 1933. – №2. – С.10.

⁵ *Северський Н.* Змова // *Студент революції*. – 1932. – №1. – С.32.

⁶ Держархів Житомирської області, ф.Р-98, оп.1, спр.18, арк.20.

чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»¹ та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»² було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очищення інститутів від «чужого, ворожого нам елементу»³. Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали – повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І.Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті⁴.

Відповідно до директив листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у вишах створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства⁵. Паралельно із представників комсомольського і партійного активу були створені «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період, «примазавшихся» студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита та анонімна. За тих

¹ Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1929. – №6. – Ст.65.

² Там само. – №16. – Ст.237.

³ ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.1737, арк.103.

⁴ Держархів Одеської області, ф.126, оп.1, спр.576, арк.2.

⁵ Вища школа Української РСР за 50 років. – Ч.1. – С.200.

умов, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М.Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому даними в ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих – контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це вияснити і застосувати відповідні заходи»¹. Як свідчать документи, правління інституту, отримавши цей донос, виключило К.Дмитренко з інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноармійцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийняте рішення відновити її у складі студентів².

Виключеннями були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в доносах, і не поспішали виключати студентів. Наприклад, в Одеський ІНО про студентку Н.Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тяглася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка³. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н.Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.316, арк.49.

² Там само, арк.25.

³ Держархів Одеської області, ф.Р-1593, оп.1, спр.780, арк.5.

колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»¹.

Як показала практика вишів, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання².

Різною була реакція студентів на виключення – одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька-середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму – я залишився без закінченої середньої освіти»³.

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання залишалися апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР, яка мала право скасовувати постанови про виключення. Постійні конфлікти цієї комісії та партійно-комсомольських осередків вишів вилилися в жорстку критику її роботи у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції, од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції та знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю

¹ Держархів Одеської області, ф.Р-1593, оп.1, спр.780, арк.17.

² ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.1737, арк.101; Спр.1417, арк.1.

³ Човба В. І кожен день – скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1. – С.343.

виключених із ВУЗ'у ворогів»¹. Наводячи численні випадки поновлень, голову центральної комісії та керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення клясової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено: постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. центральну комісію у студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише окружними комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти².

Активісти запевняли, що «наші партійні і громадські організації завжди працювали і будуть працювати над тим, щоб у наші пролетарські виші не попадали ті, хто там не має бути». Така робота проводилася і надалі, систематично виключався «класово-ворожий елемент», одне турбувало активи – виключені продовжували знаходити підтримку з боку відповідальних осіб. Вишівські осередки вимагали враховувати їхню думку: «Якщо громадські організації ставлять питання на місцях про виключення студента як класово-ворожого, то це просто так не робиться, питання перевіряється де потрібно. Ним займаються довго і лише потім виключають»³.

Начальник головного управління навчальними закладами НКВП СРСР Д.Петровський на активі київських вишів 9 червня 1934 р. зазначив, що після ліквідації апеляційних комісій у деякої частини студентів розвинувся «смак до адміністрування» і «засідательська суєта». Захопившись засіданнями, вони починають обговорювати і дискутувати накази директорів вишів, начальника ГУНЗ про поновлення у складі студентів, що призводило до перевірок на місцях. Цікаво, що коли Д.Петровський запитав одного із виступаючих, чи знає він хоча б біографію студентки та її батька,

¹ Свєтов С. На захисті куркулєнків і попових доньок // Студент революції. – 1930. – №1. – С.27–28.

² ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.1736, арк.210.

³ Там само, ф.1252, оп.1, спр.96, арк.135, 136.

виключення якої так домагалися, то виявилось, що не знає. Він знає лише, що громадська організація вирішила, а тому директор інституту і начальник ГУНЗ повинні підкоритися¹.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів у правах, залишилася і на початку 1930-х рр. Та в цей період отримати допомогу, навіть за знайомством, ставало все важче, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення у «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» – А.Сольца до наркома освіти УСРР В.Затонського (1934 р.) з приводу поновлення у правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, – писав А.Сольц, цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки – відмічається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»². У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення в складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В.Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»³.

¹ ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.96, арк.25.

² Там само, ф.166, оп.11, спр.352, арк.118.

³ Там само, арк.114.

Вирішальними у процесах «очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації залишалися міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких готова була заради власної кар'єри і безпеки викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії тих активістів, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю.Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму, і яких так багато було в радянській дійсності – «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудє в деканаті, як його лівій нозі хочеться»¹. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, у листі до Й.Сталіна один із таких студентів – О.Буслик із Шосткинського хімічного інституту, обурений несправдливістю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»². Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно – скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів,

¹ Шовкопляс Ю. Геній // Шовкопляс Ю. Студенти. – Х., 1930. – С.15.

² ЦДАГО України, ф.7, оп.1, спр.1012, арк.7.

³ Там само.

колеги, керівництво? Пізніше О.Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»¹. Директор Харківського авіаційного інституту Г.Петров повідомляв у листопаді 1931 р. у ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер замість допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсиджуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів» ...»². Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах не лише декваліфікувала мене як інженера, (розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем) що позбавило мене працездатності».

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кавалерія» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не лише не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³. Лише з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парторганізація почала знати декого з цих людей»⁴. Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти».

Були, звичайно, серед активу чесні й порядні люди, які, незважаючи на небезпеку, намагалися зберегти елементарну гуманність. Спогади студентів – активних комсомольців тих років, свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали якнайшвидшої його побудови. Це були романтики, і романтика у них починалася саме

¹ Гончар О. Один рік і все життя // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т.1. – С.432.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 4637, арк.81.

³ Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр. 117, арк.34.

⁴ Там само, спр.260, арк.222.

з безмежної віри у комуністичні ідеали, тож такі активісти «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»¹. С.Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось?»² Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово потрапляли в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке непорозуміння. Як писав А.Шпорт, кожен думав: «Мене взяли нізачо, випадково. Завтра розберуться й випустять, а інші – то вороги народу»³. У відчаї та з надією дехто навіть звертався до влади: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»⁴. Інші переконувалися, як і герой В.Підмогильного С.Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололедію, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»⁵.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів. Періодичні видання закликали до класової пильності, не виключеннями були і студентські часописи: «Чистка

¹ Григоренко П.Г. Спогади. – С.93.

² Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. – С.20.

³ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – №7. – С.16.

⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.10551, арк.99зв.

⁵ Підмогильний В. Місто. – С.113.

парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»¹. До редакцій широким потоком линули викривальні листи. Нерідко, щоби врятувати себе, потрібно було вдаватися до викриття «ворога». «Страшна пошесть підозри і викривань перекинулася з газетних шпальт у людські голови»², тож особливо «пильні» писали доноси на вісімнадцяти і більше аркушах, зауважуючи, на зразок дипломника Харківського інженерно-будівельного інституту М.Склярова (29 січня 1937 р.), що «в той час, коли всюди викривають зрадницьку роботу троцькістів, у нас в інституті по одному їх виловлює НКВС, а головних ніхто не викрив»³.

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л.Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодинокі викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»⁴. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала – вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в

¹ Червоний технолог. – 1929. – 25 вересня.

² Човба В. І кожен день – скалкою в серці // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т.1. – С. 336.

³ Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр.262, арк.198, 204–209.

⁴ Дражевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262). – С.262. – Харківський університет очима колишніх студентів.

різні гри, особливо популярним був «морський бій». Одиниці активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку, намагаючись зловити «ворога народу»¹. Більшість мовчала, або говорила штампами про підвищення політичної пильності. Після зборів мовчки розходилась, не обговорюючи почуте й побачене. Лише іноді наважувалися на рішучіші кроки, збираючи підписи на захист викладачів, розкритикованих на партійних зборах².

У цілому ж, до середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів зовні вимушені були проявляти байдужість до всіляких ідеологічних штампів, до постійної появи «ворогів» у своєму середовищі, до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів, звалили до аморальності, не розрізняли добра і зла. Важко уявити, як молодь майже одноставно виключала своїх товаришів із вишів, одноставно їх засуджувала, схвалюючи запропоновані рішення. Усе відбувалося, наче за А.Франсом: «Наш народ, колись запальний і здатний до шляхетних поривів, раптом зробився нездатним до любові, ні до ненависті, ні до захоплення, ні до зневаги»³. Аналізуючи події тих часів, В.Коган писав, що «[ми] були дурнуваті і легковірні і тому нас легко було обманути, спокусити, примусити повірити в будь-що. Були боязкими, тому легко нас було залякати. [...] Граючи на наших слабкостях і вадах, обманюючи, спокушаючи і залякуючи, нас привчали в міру лицемірити, в міру пристосовуватися, сприймати не зовсім адекватно оточуючу реальність»⁴.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих,

¹ Дразевська Л. 1928–29, 1933–35 // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262). – С.263. – Харківський університет очима колишніх студентів.

² Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр.230, арк.314.

³ Франс А. Современная история // Франс А. Собрание сочинений: в 8 т. – М., 1958. – Т.4. – С.257.

⁴ Коган В.С. Семнадцать рассказов старого физика. – Х., 2002. – С.76.

хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав покарання – 16,3%. У деяких вишах цей відсоток був вищим. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті – 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»¹.

Виші звинувачувалися у «слабкості виховної роботи» серед студентів, що «полегшувала ворожі дії класового ворога» – у Харківському, Київському та Дніпропетровському державних університетах, у Всеукраїнському інституті державного будівництва і права та Всеукраїнському інституті комуністичної освіти, в Одеському медичному, Ніжинському педагогічному та інших інститутах були «викриті факти контрреволюційної, шкідницької діяльності троцькістів, зінов'євців, буржуазних націоналістів та інших ворогів партії і диктатури пролетаріату»². «Класово ворожі або випадкові елементи» виявлялися і на керівній комсомольській роботі. Так, секретарем комітету комсомолу Київського гірничо-геологічного інституту був тов. Потієвський, викритий, як син торговця, знятий з роботи й виключений з партії та комсомолу, потім поновлений міськкомом. У складі комсоргів груп КДУ було викрито після закінчення перевиборів близько 20 осіб чужаків»³.

Та все ж таких масових виключень студентів, як у 1920-ті рр. і на зламі десятиліть, у 1930-ті рр. не було. Вони все більше набували іншого змісту – на зміну виключенням за соціальним походженням приходили арешти за «контрреволюційну» діяльність. За 1935 р. маємо такі дані про виключення за «вороже» походження: із Київського індустріального інституту – 24 студента, із Дніпропетровського гірничого – 20, Одеського індустріального – 5, Харківського інженерно-будівельного – 6, Харківського інженерно-економічного –

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 4637, арк.21.

² Там само, ф.7, оп.1, спр.1079, арк. 105.

³ Там само, арк.106.

3, Рубіжанського хіміко-технологічного – 4¹. Арештовані були одиниці: у Одеському індустріальному інституті – 1, Дніпропетровському гірничому – 2, Харківському інженерно-економічному – 2, Рубіжанському хіміко-технологічному – 8² (див. додаток 25). Навіть на фізико-математичному факультеті ХДУ, де фіксувалося «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство», у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» було арештовано 11 студентів, у серпні наступного – 7³.

З кожним роком у вишах зростала кількість студентів, у родинях яких були «вороги народу» чи батьки котрих були репресовані. Проф. Б.Красовицький пригадував, що 1937 рік студенти «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості та страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалось не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»⁴. Те ж саме зазначас і О.Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за Орвеллом [Оруелл Дж. – *О.Р.*], усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говірки. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет – його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»⁵. Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, всі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись⁶.

¹ ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.361, арк.37,43,49,66,90.

² Там само.

³ Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр. 260, арк.172.

⁴ *Красовицький Б.М.* Воспоминания. – С.153.

⁵ *Соловей О.* 1936–1941 // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262) – С.275. – Харківський університет очима колишніх студентів.

⁶ *Шпорт А.* Беззаконня. Нотатки репресованого // Київ. – 1991. – №7. – С.11,14.

З середини 1930-х рр. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, зокрема, вишам рекомендували стати «колосальними виховними центрами», використовуючи різноманітні методи «переробки, перевиховання людей»¹. Відсів «чужих» студентів пропонувалося використовувати як останній засіб: «Керівники вишів ні на хвилину не повинні забувати, що з точки зору нашої великої боротьби за безкласове соціалістичне суспільство, вдумлива, свідома, планомірна переробка людей має велике значення. Родимі плями старого суспільства потрібно вміти знищувати. Необхідно загальними дружніми зусиллями різко видозмінити методи роботи...», зауважував Д.Петровський².

Родинні зв'язки з «ворогами народу» чи непролетарське походження тривалий час ще переслідуватимуть молодь, за такий «гріх» могли легко виключити з комсомолу, а значить і з інституту³. Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених з інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у керівництва республіки, особливо після відомої фрази Й.Сталіна «Син за батька не відповідає». Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г.Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П.Постишеву з проханням поновити її у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає», та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали,

¹ ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.96, арк.7.

² Там само.

³ Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально – бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. – 1938. – №3. – С.9.

погрожуючи розправою¹. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими.

З середини 1930-х рр. засоби масової інформації намагаються вже переконати читачів у монолітності лав життєрадісних і цілеспрямованих радянських студентів. У 1937 р. представники такого «єдиного» у своїх думках і вчинках студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися, що вони будуть «до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»².

Таким чином, документи дозволяють нам говорити про те, що переважна більшість «вичищених», у тому числі з «соціально-ворожим» походженням, тривалий час оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки відстоювала право відновлення у складі студентів. Тому головне призначення перереєстрацій і чисток ми бачимо не лише у виключенні «соціально-ворожих елементів», а й у іншому – в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у вишах, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а й залучатися до громадської роботи чи просто симулювати її. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентів радянської України закордонні сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому»³.

¹ Гончар О. Щоденники. – Т.2. 1968–1983. – К., 2008. – С.206.

² Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.4.

³ ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр. 85, арк. 27.

Протягом досліджуваного періоду узагальнюючим образом усіх противників соціалізму – і «соціально-чужих», і опозиціонерів, і людей з власним світоглядом, був образ «ворога». Проти таких ворогів і спрямовувалися всілякі чистки студентського складу. Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту, вона стає повсякденною і отримує широкого розмаху, що проявилось, зокрема, у створенні загонів так званої «легкої кавалерії» та поширенні практики доносів. Вирішальними у процесах очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації були міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких не могла позбавитися «синдрому переможця» і з фанатизмом продовжувала вести запеклу боротьбу з наявним інакомисленням, чи вигадуючи різні «ухили» і вишукуючи все нових і нових «ворогів». Яскравим свідченням цього було також відчайдушне опротестування на місцевих рівнях рішень, прийнятих вищими інстанціями, щодо поновлення у правах виключених із вишів студентів. Інша частина готова була викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей заради власної кар'єри і безпеки. Репресії прокотились у всіх вишах, але розмах їх багато в чому залежав саме від моральних якостей тих осіб, які на місцях відповідали за втілення в життя наказів і розпоряджень влади.

У цілому ж, до середини 1930-х рр. у переважної більшості студентів була сформована тоталітарна свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, задуматись над реальністю існування такої кількості «ворогів». Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними зовсім нехитрої науки вірного орієнтування у політичному просторі радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики тоталітарної влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей.

Студентські виклики політиці «пролетаризації» вищої школи

Нами править власний розум,
Радить власне почуття,
Нам суддя – сумління власне,
Власний шлях веде в життя.
В себе в мозку, в себе в серці
Власний маємо закон.
Не дамо себе нікому
Вбгати в будь-який шаблон.

Святослук Чех

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на «пролетаризацію» вищої школи, контингент студентів протягом 1920-х рр. характеризувався переважно як «дрібнобуржуазний», серед них значною залишалася частка вихідців з колишніх привілейованих верств населення, прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. За даними партійних комітетів і партійних осередків вишив за 1922 р., буржуазно-кадетське й есеро-меншовицьке студентство становило 7–8% від загальної кількості, але фактично під його впливом у низці навчальних закладів перебувала значна кількість студентів¹. В Одесі, наприклад, під впливом керівників антирадянських угруповань перебувало близько половини студентів². За свідченням політкомісара Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, на початку 1921–22 н.р. студентство було переважно есерівським чи з

¹ Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики. – Тверь, 1996. – С.134.

² Лейкин С. Донецкая молодёжь в пролетарской революции. – Х.; Одесса, 1930. – С.158,159.

наркома освіти УСРР А.Т.Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій в інститутах¹. А в періодиці таких людей оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»². Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховування того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»³, – писав Б.Красовицький. Але це не стало на заваді виключенню. У відчай студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. У лікарні його врятували і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчуваючи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи у них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення себе життя⁴. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

Таким чином, протягом 1920-х рр. у вищих значною залишалася частка «старих» студентів – вихідців з «колишніх», прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. Вони намагалися відстояти автономію вищої школи, право участі в

¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.52, арк.148.

² *Свєтов С.* Чого навчає Одеса // *Студент революції.* – 1930. – №3. – С.28–35.

³ *Красовицький Б.М.* Воспоминания. – С.133.

⁴ *Держархів Харківської області, ф.П-2, оп.1, спр. 622, арк.94–95.*

управлінні вищою школою, свободу мітингів, зборів і не обмежувалися протистоянням усередині навчальних закладів. Насторожено ставилися колективи вишів і до всіляких радянських нововведень. «Старим» студентам влада протиставила «нових», пролетарських за походженням чи переконаннями, які, перш за все, беззастережно вірили більшовицьким ідеалам. Очолювані партійними організаціями, «нові» студенти намагалися виявити «неблагонадійних», довідатися про їхні політичні настрої, «завоювати» студентство зсередини. «Старому» студентству наносився удар за ударом: тиск на зборах, ігнорування їхніх інтересів, чистки, ліквідація виборних загальностудентських організацій (студкомів). З часом їхні виступи були подолані, а тим, хто залишився у вишах, потрібно було пристосуватися до нових соціально-економічних, політичних і морально-психологічних обставин життя.

Політика влади в оцінках і творчості студентів

І гнів, і муку неозору
Співаю я в ці дні журби.
Коли лакеї йдуть угору,
Й мовчать раби.
Володимир Сосюра

У середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралась і аналізувалась інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч вказувалося, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви в вишах «кепсько налагоджено»¹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів все ж наважувалась обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослов'ях, що звучали навколо ...»². Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що вони неодноразово відкрито заявляли на зборах³. Та навіть сумніватися не дозволялося, бо ж відомо, що всякий сумнів з'являвся внаслідок роздумів. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 4637, арк. 17.

² Гольберг М. Так начинали жить стихом...// Кульчицкий М. Вместо счастья. – С.137–138.

³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4637, арк.21.

«Ми були дивними студентами на дивних кафедрах»

Зачотів, лекцій, дум і хвилювань
Позаду залишилися довгі смуги,
Коли їм тьмою крились виднокруги
І товариство їх топило в твань.

Микола Зеров

Протягом досліджуваного періоду вищі навчальні заклади України пережили багато різних реформ, що запроваджувалися перманентно і нерідко були досить суперечливими. Поряд із заходами з реорганізації структури вишів, влада приділяла значну увагу перебудові навчально-методичної роботи в них. Студентський часопис повідомляв, що Наркомос різко взявся за справу очищення навчальних програм від «всякого мотлоху», тож невдовзі «старі навчальні плани й програми змінили на нові, викувані у тяжкій боротьбі за революційну методу»¹. Ці радикальні заходи не могли не позначитися на житті вишівських колективів, які, до того ж, страждали не лише від реорганізацій, а й від матеріальної скрути і психологічного тиску. Увесь тягар та відповідальність за цю роботу лягли на долю нової адміністрації вишів, політкомісарів, комуністів та комсомольців, яких було небагато, але які виконали дійсно титанічну роботу в справі укріплення контролю над професорами і студентами.

Навчальні плани передавалися Головпрофосом для обов'язкового запровадження всім вишам і супроводжувалися характеристикою предметів, зокрема їх змісту і термінів викладання².

¹ Діаграми століть // Студент революції. – 1931. – №31–32. – С.24. – Підпис: Н. Северський.

² Временное положение о Высших Учебных Заведениях У.С.С.Р. – Т.1. – Харьков, 1922. – 42 с.

Проте, як відмічали сучасники тих подій, «якоїсь стабільної програми не було, вірніше, програм було аж надто багато, предмети вводилися і зникали безслідно протягом одного семестру. Щоб читався новий курс, потрібно було бажання лектора і двох-трьох слухачів»¹. Для всіх вишів України на початку 1920-х рр. характерною була предметна система навчання. Суть її полягала у відсутності стабільного поділу студентів на навчальні групи та курси, кожен міг просуватися в навчанні своїми власними темпами, опрацьовуючи ті предмети, які вважав за потрібне, без суворой послідовності їх вивчення та термінів складання². При цьому встановлювалася мінімальна кількість заліків, які студент мав здати протягом навчального року. Так, у 1922–23 н.р. студентам КПІ першого курсу потрібно було здати сім заліків, старших курсів – дев'ять³. А.М.Утевський, наприклад, за перший рік навчання пройшов увесь університетський курс хімії і взявся за фізику, яку слід було відробляти і здавати до хімії. То була його «особиста програма» проходження курсу вищої школи – проходити курс програм не за розкладом, не за віковичним каноном «від сих до сих» на першому і наступних курсах, а опрацьовувати науку, яка подобалася, від початку і до «навчального» кінця⁴.

Предметна система навчання давала можливість закінчити курс вишу за коротший термін. Це вдавалося небагатьом встигаючим студентам, наприклад, згаданий вище А.Утевський закінчив ХІНО за два роки. До того ж, для вихідців із «колишніх» вона була просто знахідкою, оскільки надавала більше шансів не бути виявленими під час чисток і отримати диплом. У роботу вишів така система внесла немало клопоту,

¹ Утевський А. М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. – Х., 2005. – №3. – С.69.

² Харьковский политехнический институт имени В.И.Ленина: история развития (1885–1985). – Х., 1985. – С.50.

³ Справочник для вступающих до К.П.І, К.С.–Г.І. та їх Робфаків 1923–24 навчального року; з додатком згідно з прийомом 1924–25. – К., 1923. – С.33–34.

⁴ Утевський А. М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты.– Х., 2005. – №3. – С.69.

загальному лектором проблем. Починаючи з II курсу, виділялися дні для самостійної роботи студентів під керівництвом викладача. Вважалося, що вони мають сформувати вміння відповідально і раціонально працювати, самостійно планувати і розподіляти свій час.

Вищі вимушені були відразу ж запроваджувати всі вказані зміни у навчальний процес¹. Як показав час, всі ці заходи виявилися малоефективними. Дні самостійної роботи перетворилися на додаткові вихідні дні. Не сприяла покращенню успішності й відміна поточних оцінок, бо студенти відразу ж перестали працювати добросовісно протягом семестру, а вчитися починали лише перед сесією. 1936–37 н.р. у Дніпропетровському металургійному інституті цілі групи не змогли засвоїти програмного матеріалу. В результаті незадовільно склали іспити 5,5% студентів, а 15% вимушені були не з'явитися на них через непідготовленість². Незадовільними виявилися і результати I семестру у вишах Харкова: у державному університеті незадовільні оцінки отримали і були не атестовані 33,6% студентів, у механіко-машинобудівному інституті – 35,5%. Відомому фізику Л.Ландау, наприклад, за півтора роки жоден студент II курсу ХДУ (65 осіб) не склав екзамен за I курс, а сам він, спілкуючись зі студентами фізико-математичного факультету, говорив, що буде дуже гарно, якщо з них закінчать університет хоча б 15 %, «решта повинні будуть відсіятись»³. Відстаючим студентам потрібно було організовувати додаткові консультації і додаткові заняття, щоб вони отримали необхідний мінімум знань і до кінця навчального року прийшли підготовлені⁴. Та якихось позитивних результатів ці спроби не принесли і 1938 р. дні самостійної роботи було скасовано⁵.

Таким чином, документи з історії академічної повсякденності свідчать про численні труднощі, які доводилося долати студентам на

¹ ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.535, арк.53; спр.733, арк.47 та ін.

² Там само, спр.729, арк.55.

³ Держархів Харківської області, ф.П-69, оп.1, спр. 260, арк.172–173.

⁴ ЦДАВО України, ф.1252, оп.1, спр.729, арк.55.

⁵ О днях самостоятельных занятий, оценке успеваемости и преподавании физкультуры в высших учебных заведениях СССР // Бюллетень ВКВШ. – 1938. – №8. – С.3.

шляху до своєї головної мрії – осягнення освіти. В ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, оскільки сотні молодих людей сподівалися на торжество розрекламованої соціальної справедливості. «Справедливість» за класовою ознакою для багатьох обернулася «несправедливістю» в інституційному сенсі – система вищої освіти не розрахована була на надання елементарних знань і відштовхувала малограмотну і нездатну до засвоєння наукових дисциплін молодь. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання або засиджувався у вишах, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки пролетаризації та спецнаборам. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було в тих студентів, які мали для цього необхідний потенціал, а це були, на противагу сподіванням влади, далеко не вихідці з пролетарського середовища. Із останніх вистояли ті, хто ціною надлюдських зусиль змогли підтягтися до належного рівня або використовували важелі партійності для тиску на викладачів. Про певну стабілізацію ми можемо говорити лише з середини 1930-х рр., коли до вишів почала приходити на навчання підготовлена молодь після десятирічок чи робітфаків і були скасовані класові привілеї при вступі.

Прикриваючись словесною риторикою і гаслами, влада переклала ефективне вирішення проблем організації навчального процесу на колективи вишів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості пролетарської молоді. Професура разом із знаннями передавала студентам і свої світоглядні установки, норми моралі. Для обмеження такого впливу використовувалися революційні форми і методи викладання, що давали можливість зменшити роль професора до рівня простого консультанта. Після того, як влада за допомогою репресій досягла відносної лояльності професури, знову були відроджені лекції, як спосіб посиленого контролю за молоддю, утвердження тоталітарної свідомості, виховання не просто прибічників, а творців нової радянської культури.

Студенти і професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів: метаморфози співпраці

Професор,
снимите очки-велосипед!
Я сам расскажу
о времени
и о себе.

Володимир Маяковський

Завдання формування нового радянського студента як соціальної реальності, як людини, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам, було надзвичайно складним. Посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу постійно наштотувались якщо не на відкриту протидію, то на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтись. У той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася відновити дореволюційний зразок взаємовідносин з державою і студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці було обумовлено потребою суспільства в освічених людях, розумінням ролі й значення професора в процесі набуття знань. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «... кафедри залишалися ті ж, люди на кафедрах були колишні, багато з них – хороші спеціалісти в своїй області – просто не розуміли, що відбувається в країні, й були зовсім розгублені»¹. Зберігаючи «майже увесь

¹ Утевский А. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. – Х., 2005. – №3. – С.67.

виступає проти неокласиків¹, а вже на третьому курсі підтримує їх»², що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати»³; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ»⁴. Як справедливо зазначав О.Марков, саме досвід лекційної взаємодії закладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства⁵. Тому практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»⁶.

Таким чином, спроби реорганізації структури та навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту та поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову й слідувало новим стратегіям. У ситуації, коли держава і студентство радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи намагалася відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала

¹ Неокласики – група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М.Драй-Хмара, М.Зеров, Ю.Клен (О. Бургарт), М.Рильський, П.Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

² Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолець України. – 1929. – 14 лютого.

³ Свєтов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. – 1930. – №3. – С.31–32.

⁴ Науменко І. Ветеринар за анатомією соціальних явищ // Студент революції. – 1930. – №4. – С.34.

⁵ Марков А. Что значит быть студентом. – С.139.

⁶ Рябченко О.Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – 2010. – № 908: «Історія». – Вип.42. – С. 157.

чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. В середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на тиск і перешкоди, на гостру критику методів викладання й позиції стосовно радянзації вишів, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих але зацікавлених в осягненні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо – в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані й підтримувалася система доносів, вистежування, як необхідна умова навіювання колективам вишів страху перед державою, перевиховання їх у новому, тоталітарному дусі.

Розділ IV

Стандарти і стиль життя студентів радянської України 1920 – 1930-х років

*Нещасний той, хто світ земний одвідав
В його фатальні, демонічні дні.*

Михайло Срест

Матеріальне забезпечення і якість життя студентів

Нам віщали вони сьогодні,
Що вже завтра щастя прийде.
Спати ляжемо гнані й голодні,
А прокинемось в радісний день.

Бертольд Брехт

Окрилене перспективами кращого життя, перевагами для найбідніших верств населення, анонсованими партійними функціонерами, пролетарське за походженням студентство небезпідставно розраховувало на всілякі соціальні переваги й пільги в процесі навчання у вишах, у тому числі й матеріального характеру. Одержавши відрядження до інститутів, така молодь була впевнена в своєму особливому становищі і щиро сподівалася на підтримку, а особливо на стипендію та гуртожиток. Ці сподівання для багатьох виявилися нездійсненими, оскільки потреби студентів у бюджеті Наркомосу протягом 1920-х рр. вимірювалися показником, наближеним до 3%¹.

Як відомо, для підтримки матеріально незабезпеченої молоді були встановлені державні, господарські й приватні стипендії. Крім того, приймалися добровільні пожертвування від приватних осіб, причому не тільки в грошовій формі, але й провіантом. Державна стипендія, незважаючи на її мізерність, відповідно до наказів НКО та циркулярів центральної стипендіальної комісії, мала бути ефективним важелем соціально-класового відбору, тому в вишах і розпочався їх перерозподіл спеціально створеними місцевими стипендіальними комісіями. Так, уже в грудні 1922 р. стипендіальна комісія Харківського технологічного інституту переглянула склад стипендіатів на основі «пролетарського походження й заслуг перед революцією»².

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2075, арк.135; спр.2265, арк.7–8.

² Там само, спр.1075, арк.196.

Факти численних смертей від нестачі і напівголодного життя, картини нелегкого життя молоді часто лягали в основу творів українських письменників того часу. Вони вражають своєю правдивістю, оскільки, як уже зазначалося, сюжети цих творів бралися із самого життя. У своїх спогадах Д.Гуменна написала, що за основу новелки «Сосна чекає чуда» їй послуговували реальні факти, серед яких і смерть студента Юхима від злиденного життя¹. Це не врятувало авторку від звинувачень в «ідеологічній невитриманості» – як це, пролетарський студент і помирає від таких прозаїчних речей – хвороби чи нестерпних умов життя? Такі ж зауваження лунали і на адресу І.Микитенка за те, що у своїх «Кадрах» він написав про зовсім нетиповий випадок – смерть студента-шахтаря Тереня, хоч письменник і взяв цей епізод із життя – «написав був за матеріалами й спогадами про смерть Тереня Олійника, студента Одеського ІНО»².

Таким чином, життя переважної більшості студентів не було легким і безтурботним, оскільки державне забезпечення протягом досліджуваного періоду залишалося надзвичайно мізерним. Та й передбачалося воно лише для «своїх». Відсутність сприятливих умов для життя негативно відбивалася на рівні та якості засвоєння навчального матеріалу, на інтелектуальному, культурному і духовному рівні майбутніх фахівців. З іншого боку, вражає той факт, що злиденна повсякденність не стала суттєвою перешкодою на шляху отримання освіти для багатьох молодих людей, які самостійно турбувалися про хліб насущний, гартувалися у злиднях, були витривалими і стійко перенесли всілякі незгоди на своєму шляху, забезпечивши тим самим реалізацію мінімальними економічними розрахунками грандіозного плану більшовиків з реорганізації й «завоювання» вищої школи.

¹ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. – Кн. 1. – С. 149.

² Микитенко І. Кадри. – С. 5.

Про «перевагу борщу над пізнанням Канта»

Ми так вірили в світле майбутнє,

Забуваючи хліба смак...

Дош, зливаючи силу могутню,

Падав з неба, а в небо – ніяк.

Бертольд Брехт

Харчування для переважної більшості студентів перших радянських десятиліть залишалося складною проблемою. Навіть пайки, які виділялися в першу чергу для робітфаківців і стипендіатів, суттєво не могли вплинути на покращення ситуації. Відповідно до постанови ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., робітфаківці повинні були забезпечуватися за нормами курсантів воєнно-навчальних закладів¹ і одержувати 60 фунтів борошна (1 фунт – 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів й 30 фунтів картоплі на місяць². У дійсності ж молодь ледве зводила кінці з кінцями, оскільки пайок був недостатнім, та й видавався досить нерегулярно. Нарком освіти УСРР Г.Ф.Гринько в червні 1922 р. сповіщав ЦК КП(б)У про те, що наркомат продовольства не виконує встановлених норм поставок продуктів для студентів³. Робітфаківець К.М.Редько 22 листопада 1921 р. записав у щоденнику: «Щодня витрачаю більше сил, ніж маю можливість відновити їх їжею. Ранком – сухий хліб – якщо є, відсутність чаю. За весь день з'їдаю шматок хліба, що зберігається й подорожує зі мною в кишені. Увечері також сухий хліб, тому що води з-під крана некип'яченої й сильно холодної не вживаю через побоювання занедужати ангіною»⁴.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т.1. – К., 1960. – С.137–138.

² Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. – С.81.

³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1467, арк.75.

⁴ ЦДАМЛМ, ф.333, оп.1, спр.21, арк.126.

в їдальні були «погані» і «кращі». Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами»¹.

Таким чином, конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»² та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом двох десятиліть, примушували вдаватися до всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

¹ Буревій О. 1939–1941 // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262). – С.269. –Харківський університет очима колишніх студентів.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 4637, арк. 17.

Гуртожиток у повсякденності студента

Ви уявляєте студентський гуртожиток?

Невеличка кімнатка, а в цій кімнатці –
40 майбутніх фахівців.

Всі вони в один лад: гукали, читали,
Співали й кричали.

У повітрі пахло: онучами, цибулею й
Оселедцями. Це

Неодмінні хімікати студентського гуртожитку.

Олександр Ковінька

 Важливим елементом повсякденного життя студентів 1920–1930-х рр. стали гуртожитки. Характерною особливістю цього періоду було розселення студентів різних вишів у Будинках пролетарського студентства (БПС), які знаходилися під опікою комітетів покращення побуту учнів. Іншим типом студентського гуртожитку став інтернат при навчальному закладі. У першій половині 1920-х рр. лише 25% молоді були забезпечені таким житлом (14,4 тис. осіб)¹. Численні документи правдиво змальовують картину життя в гуртожитках, підкреслюючи велику скупченість студентів, потребу в ліжках, столах, стільцях: «У кімнатах мешкає 35–40 осіб, на одну особу приходить 0,8 кв. сажнів. Кімнати сирі [...] Із постелі видані тільки матраци. Вішалки немає, ліжок одинадцять на 35 осіб, п'ять столів. На одну табуретку – три-чотири претенденти. Лише в деяких кімнатах є електричне освітлення, а в більшості – гасові лампи. [...] Через відсутність перил загинув студент, після чого їх виклали дошками і прикрутили дротом, що також не може підстрахувати від

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2704, арк.115–117.

товариського суду, посилити охорону гуртожитків і не допускати вхід без перепусток. Бажання влади, громадськості та студентів співпадали: всі бажали «бачити наш гуртожиток зразковим, а в зразковому гуртожитку мають жити лише по-справжньому, по-радянськи культурні люди»¹.

Таким чином, «проблема житла» була не менш болюча й гостра, ніж проблема «хліба» і матеріального забезпечення молоді в цілому. Більшість студентів 1920–1930-х рр. стикалася зі справжньою житловою кризою та побутовою невлаштованістю. Навіть та частина молоді, яка виростала в злиднях, почувалася дискомфортно в таких умовах, що викликало численні справедливі скарги в органи влади й управління, в редакції газет і журналів з вимогами покращити умови життя. Інколи вдавалися й до радикальніших мір, спонукаючи тим самим владу здійснювати хоч мінімальні, але результативні кроки назустріч. Це свідчило про те, що молодь, яка прагнула жити в світлому майбутньому, не збиралася миритися з побутовим безладдям, вимагала поваги до себе з боку керівництва навчальних закладів і влади. Все ж тривалий час проблема забезпечення студентів гуртожитками і нормалізація умов проживання в них так і не була вирішена, зрушення відбулися лише наприкінці 1930-х рр.

¹ Борются за культуру в быту // Советское студенчество. – 1938. – №2. – С.54. – Подпись: Д.Михайлов.

Соціокультурні норми і контрасти дозвілля студентів українських вишів

В мене на кашкеті зірка п'ятикутна,

А на серці тьма

Володимир Сосюра

Дозвілля студентів 1920–1930-х рр., як і інші сфери життя, перебувало під пильним ідеологічним контролем, оскільки ця молодь була одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу більшовицької влади, котра намагалася виробити у них відповідне ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Для нової особистості, як відомо, пріоритетним мав стати дух колективізму. Тож студентство активно залучалося до участі у всіляких заходах радянської влади, особливо до відзначення річниць Червоної армії, 1 травня, днів народжень основоположників марксизму, днів всеобучу, що стали досить популярними. Святкування, особливо в перші роки радянської влади, були помпезними¹, вони мали вирішити непросте завдання, поставлене Наркомосом – створити атмосферу піднесення, повторного переживання масами революційного пориву, віри в торжество більшовицьких ідеалів. Нові свята не пов'язувалися з реаліями минулого, вони повинні були символізувати колективізм теперішнього часу в ім'я ідеального майбутнього².

¹ История Киева. – В 3 т. – Т. 3: Киев социалистический. – Кн. I. – К., 1985. – С. 117.

² Петроград на переломе эпох. Город и его жители в годы революции и гражданской войны. – СПб., 2000. – С. 326.

поверхні – величезні портрети Сталіна, прапори і гасла, театралізовані та спортивні шоу під звуки маршів на гігантських стадіонах і центральних площах чи вулицях міст – наочне втілення «щасливого» і «забезпеченого» життя надзвичайно вдячної молоді. Молоді душі калічила пропаганда і брехня, що видавалася за правду, студенти «вірили в Сталіна, якого тоді прославляли в віршах і піснях, про якого писали газети, чії очі на нас дивилися з багатьох тисяч портретів»¹. І це не дивно: партія та уряд дуже турбувалися про той фасад – герої, стаханівці, ударники були живим прикладом успіху соціалістичного поступу. Їм діставалася вся увага і турбота, їм створювалися пристойні матеріальні умови для навчання. На них повинні були рівнятися тисячі інших студентів, які були схильні романтизувати дійсність, які вірили і, звичайно ж, прагнули до кращого життя. У цьому прагненні вони готові були виконувати будь-які, прикрашені комуністичною фразеологією, накази правлячої верхівки. Студентське середовище було прекрасним ґрунтом для укорінення нових «ідеалів» і «норм», тоталітарної свідомості, з кожним роком у ньому проявлялося все менше бажання протестувати проти сваволі та беззаконня влади. Та все ж серйозна реальність нерідко примушувала бодай замислитися над контрастами, над дивними, незрозумілими, трагічними подіями, що відбувалися щодня, над невідповідністю гасел і повсякденних проблем розгублених, вічно голодних, психологічно подавлених людей. Але колізії між окремими особистостями та оточенням нікого не цікавили. Будь-які прояви розчарування, втрати ідейних орієнтирів переслідувалися і загрожували трагічними наслідками. Студентів виховували бути вдячними за надану можливість навчатися, вимірювати особисте щастя, за словами В.Маяковського, зростанням багатства і сили республіки, і жодну мить не сумніватися в тому, що жити з кожним роком ставало все краще і веселіше.

¹ Горелик П. Друг юности // Кульчицкий М. Вместо счастья. – С.167.

Висновки

Кожний, хто має нахил і хист до творення власного світу ідей, стилю й поведінки, мусить наткнутися на глухий мур мовчання, нерозуміння, ворожнечі й нападу.

Юрій Шевельов

Студентам 1920–1930-х рр. довелося жити і навчатися у надзвичайно складний і динамічний період нашої мивушини, що отримав абсолютно протилежні оцінки і характеристики як від самих учасників тих трансформаційних процесів, так і від сучасних дослідників. До сьогодні не залишає байдужим розмах небачених в історії експериментів і темпів їх здійснення. В епіцентрі бурхливого суспільного потоку опинилася і система вищої освіти, що, безсумнівно, на той час вже потребувала серйозного реформування. «Революційне перетворення» по-більшовицькому вилилося в «завоювання» вищої школи. Влада доклала значних зусиль для організації такого соціального простору, в якому б студентство викувалося і загартовувалося у відданих режиму будівників нового суспільства, провісників комуністичних ідей серед широких верств населення.

Для торжества своєї головної мети – укріплення контролю і влади над суспільством, більшовиками були радикально зламані історичні традиції в історії вищої школи, реорганізовано її структуру, ліквідовано університети, що стало для старих вишівських колективів страшним ударом і справжньою трагедією для більшості викладачів і студентів. До формування контингентів студентів було застосовано не менш радикальний метод – «пролетаризацію», що неминуче призвела до зіткнення різних світоглядів, різних «життєвих світів» у просторі вищих навчальних закладів.

Політика пролетаризації сформувала зовсім новий контингент студентів: погоду робили десятки, а згодом сотні відданих справі

революції активістів. Пролетарське студентство, яке було зобов'язане революції всім, стало опорою нової влади у справі «завоювання» вищої школи і небезпідставно розраховувало на всілякі переваги у порівнянні з іншими. Постійно акцентуючи увагу на класових характеристиках, пріоритетності походження над унікальністю індивідуальних ознак чи рівнем освіти, вихідці із соціальних низів впливали на академічний простір через свої культурні смаки, мову, звички, які стали еталонними і визначали поведінку інших соціальних груп у вишах, зумовили необхідність пошуку ними шляхів адаптації до нових вимог. Для більшості студентів 1920–1930-х рр., занурених у круговерть найрізноманітніших соціальних взаємозв'язків, потрібне було не глибине, вічне «реальне – Я», а потенціал для комунікації та самопрезентації, як відданих владі, «своїх» людей. Створюючи потрібний пролетарський образ, що став би гарантією отримання освіти і безпечного життя, певній частині студентської молоді доводилось застосовувати набір характерних для пролетаріату мовних конструктів, стилю поведінки, манер і зовнішніх ознак, демонструвати пріоритет громадської роботи перед академічною. Ці елементи «Я-образу» і визначали вчинки молоді у контексті соціальних взаємозв'язків з іншими людьми, були джерелом мотивації її діяльності. При цьому вони не залишалися сталими, а були відкриті змінам внаслідок постійних коливань як владної політики, так і соціальної взаємодії людей, тому студентам необхідно було постійно відшукувати нові гарантії для здобуття освіти.

Протягом досліджуваного періоду класова ідентичність залишалася центральною в структурі соціальної ідентичності особистості. У ситуації дискримінації належність до «колишніх» не лише негативно сприймалася оточенням, а й несла загрозу. Це спонукало студентів дистанціюватися від «соціально-ворожих» верств населення навіть ціною відречення від власних батьків. Сприйняття себе за ознаками, притаманними для пролетарських студентів, підвищувало самооцінку, знижувало невизначеність, надавало відчуття подібності та однорідності з іншими і, в цілому, призводило до визначення себе не як

індивідуальності, а як частини колективу. Отже, на основі пролетарської ідентичності студенти вибудовували власну життєву стратегію, розраховуючи у кінцевому результаті на отримання визначених благ.

Револьюційні освітні експерименти позначилися на житті вищих навчальних закладів нерівномірно. Їх впроваджували як професори, так і студенти, тому вирішальним завжди залишався суб'єктивний фактор. Документи свідчать, що в одних вишах процеси формування нових студентів відбувалися у відповідності до наказів та інструкцій більшовицької влади, для інших характерним було більш скептичне ставлення до комуністичних освітніх проєктів. В ідеалі, у вишах через організацію соціального простору від аудиторії до позааудиторних заходів, мав проходити процес виховання визначеного типу студента (за П.Бурдьє – габітусу). Потрапивши до такого соціального інституту, студент мав формуватися як прихильник радянської культури і, в кінцевому результаті – її творець. Формувати саме такий габітус, транслювати соціально важливу інформацію, сприяти комунікації поколінь, врешті навчати студентів могли лише професори, які володіли необхідним для цієї місії потенціалом. Переважна більшість професорів вперто не бажала визнавати нову владу. Мотиви такого ставлення викликала перш за все радикальна ломка традицій: відміна всіх вчених ступенів і звань, ієрархії посад, що стало ударом для старої професури. До цього додалися відсутність фінансування, нестерпні умови побуту, мізерний пайок і, як наслідок, голодування, неможливість вести наукові дослідження в таких умовах, що і визначило основу ставлення професорів до нової влади, аж до відкритого протистояння на початку 1920-х рр.. Тихий саботаж продовжувався постійно, яскраво проявляючись, зокрема, в антибільшовицькому дискурсі професури, в небажанні «перебудовуватися», тобто слідувати марксистській методології та використовувати активні методи навчання. Крім того, легко змінити свій, напрацьований роками та усталений культурний капітал (що його великий вождь пролетаріату називав «старим буржуазним безглуздя», а радянська періодика – нікому не потрібним «багажем») новим, хоча

б з марксистським забарвленням, було неможливо, враховуючи тривалий час, необхідний для його напрацювання. Основна ставка в таких умовах була зроблена на нові адміністрації вишів і представників влади у вишівських колективах – політкомісарів, комуністів і комсомольців. Ними були винайдені різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», яка продовжувала працювати. У середовищі студентів цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації, що викликало постійні конфлікти між «новим» студентством та «старою» професурою. Остання через лекції, семінари підвищеного типу, гуртки, повсякденне неформальне спілкування зі студентами весь час зберігала потенціал для експансії характерних для неї форм мислення, загрожуючи тим самим вихованню духу колективізму й інших прикмет нової людини.

Реакція професури на екстремальну ситуацію виявлялася різною, вона не залежала ні від соціального походження, ні від політичних уподобань, ні від ступеня наукового новаторства. В умовах, коли дійсністю стали політичні процеси над інтелігенцією та масові репресії, багатьом довелося робити моральний вибір, що нерідко був вибором між духовною і фізичною смертю. Тому перетворення більшовиків з плином часу зустрічали все менший опір, у всякому разі, перебороти його було набагато легше, що й зумовило поступовий перехід від революційності 1920-х рр. до відносної стабільності, що відчувається вже з середини наступного десятиліття: змінюються умови праці та ставлення більшовиків до науки, вводяться вчені ступені та звання, ліквідовуються активні методи навчання. Незадоволення політичним тиском, переслідуваннями і діями партійних чиновників залишалося, але воно не набувало небезпечного для влади характеру і розмаху, залишаючись на рівні іронічних реплік на адресу режиму або мовчазного споглядання беззаконня і терору, як пересічного явища того часу. На вимогу партії не важко було виконати деякі формальності – укласти угоду про соцзмагання, посидіти на судовому процесі чи навіть проголосувати «за» виключення зі своїх лав чергового «ворога»

народу. Як велика подяка за лояльність, ці незручності компенсувалися новим статусом викладачів і можливостями ведення наукової роботи. З'явилися загальні контури нової академічної культури, так званої «Культури два» за В.Паперним, проте основні її елементи яскраво проявляються вже у післявоєнні роки.

Деякі студенти у своєму протистоянні владі та реформам у вищій школі були більш рішучими. Маргінальність і в перші радянські десятиліття залишилася характерною ознакою студентства: незважаючи на пролетаризацію, молодь постійно звинувачували в соціально-політичній «неблагонадійності». Це проявлялося у симпатії різним політичним силам на початку 1920-х рр., а згодом переросло у підтримку частиною комсомольців і комуністів троцькістської опозиції, постійних виступах проти «чисток», що викликало занепокоєння партійних лідерів і як наслідок – звинувачення студентів у аморальності, чи навпаки, у аполітичності. Маргінальність групи яскраво демонструють перманентні чистки, перереєстрації, всілякі кампанії щодо боротьби з інакомисленням. Навіть захоплення поезією С.Єсеніна чи В.Сосюри, поширення теорії про право на сумнів, повага до релігійних традицій чи молодіжні вечірки з фокстротом розцінювалися як факт опозиції режиму. Проте, як свідчать документи, супротив не переріс у загальний рух за політичні свободи, проти беззаконня і свавілля влади, проти утвердження тоталітаризму в країні. Не знайшлося у студентському середовищі і лідера, якому б вдалося організувати та очолити цей рух. Завдяки чітко організованій системі інформаторів і агентури, всіх, хто активно виступав проти влади, було заарештовано та страчено, або заслано навчалися новим життєвим принципам на край неозорих просторів Радянського Союзу.

Методичне впровадження тоталітарної свідомості відбулося на формуванні молоді, проте більшовикам так і не вдалося стовідсотково створити покоління бездумних «гвинтиків». Наявні у нашому розпорядженні джерела свідчать, що студенти не лише протягом 1920-х, а й у 1930-ті рр., незважаючи на тиск і заперечення

інакомислення, перебували у постійному пошуку ціннісних орієнтирів, нерідко критично ставилися до перетворень радянської влади. Цьому небезуспішно сприяли недостатня компетенція та формальне ставлення частини комсомольців до покладеної на них роботи, небажання значної частини молоді заглиблюватися в нетрі компартійної ідеології, а також органічне неприйняття її. Досить важко було позбавитися впливу того середовища, в якому відбувалася первинна соціалізація, надто сильними ще залишалися старі освітні традиції, що передавалися молодим поколінням «старою» професурою. Ці уроки не минали безслідно, тому, незважаючи на всі реорганізації та зміни платформ, старі традиції зберігалися і передавалися новим поколінням. Отже, про поголовну ідейну підтримку режиму в студентському середовищі говорити не доводиться, до такої одноманітності в реальному житті було далеко. Разом з тим через усі можливі канали інформації з середини 1930-х рр. загалу пропонувався уніфікований, ідеальний образ нового, радянського за суттю студента. Цей образ породив черговий міф – студентство стало сприйматися стереотипно, виключно як носій і творець нової радянської культури, нового життя.

Грунтовний аналіз різноманітних джерел дозволяє окреслити контури основних типів студентів, сформованих у результаті «революційного завоювання» – наочне втілення непростих пошуків шляхів самореалізації на тлі неймовірних суперечностей тієї доби. Ці типи далекі від запропонованого владою міфічного образу пролетарського студента-романтика, який допомагає перебудовувати життя відповідно до ідеалів більшовиків. Молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю і мотивацією своїх вчинків. Серед нових студентів, з одного боку, ми бачимо сліпих виконавців волі партії, що можуть лише «комсомолити у пустопорожнє». Такий тип прекрасно усвідомлював, що партія і комсомол необхідні їм для забезпечення кар'єри і благополучного життя, про глибинні переконання у цьому випадку говорити не доводиться. Такі студенти цілком задовольняли владу, як свідчать документи, вони

були надійним знаряддям виконання вказівок зверху, без них неможливим було б здійснення всіляких чисток та інших дискримінаційних акцій проти «чужої» молоді. Особи такого плану комфортно почувалися у всі часи, тож і до радянської системи вони уміло пристосовувалися, маючи сите життя і безхмарну перспективу. Таких студентів обійшли матеріальні труднощі того періоду, вони були забезпечені і стипендією, і гуртожитками. Нерідко зустрічалися серед них вихідці з «соціально-ворожого» середовища, та увага на походженні у цих випадках вже не акцентувалася – вони були необхідні та незамінні в тоталітарному суспільстві.

Інша категорія студентів – талановита і свідома молодь, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету в межах комуністичної ідеології і моралі, щиро вірила в «світле майбутнє», особистою участю підтримувала всі кампанії влади, ціною надлюдських зусиль переборювала труднощі академічного і матеріального характеру на шляху до своєї мети – досягнення освіти. Серед таких зустрічалися вихідці як із колишніх соціальних низів, так і з привілейованих класів, як комуністи і комсомольці, так і позапартійні. Разом з тим така молодь не бажала бути бездумним виконавцем вказівок партії, тож змогла розгледіти за фасадом великих перетворень та класовою боротьбою утопічність більшовицького Едему. У суспільстві, де за колективними практиками наростало знецінення творчої, мислячої особистості, такі студенти нерідко кваліфікувалися як «чужі», ставали об'єктами для критики, чисток і репресій. Саме такий тип студентів був невичерпним джерелом «ворогів», головне, щоб решта повірила, що від них йде небезпека і викинула зі своїх лав, позбавила прав. Їхня участь була для решти наочним прикладом поведінки, спонукала до пошуків у собі ознак реальної чи уявної «зради», до зміни системи цінностей. Критичне ставлення до дійсності було приводом до позбавлення тих мізерних матеріальних благ від держави, що досить часто робило неможливим подальше навчання і зайвий раз змушувало не виділятися із загалу.

Найпоширенішим типом студента епохи великих перетворень

став габітус конформіста, людини, яка намагалася вести непомітне життя, не втручатися в перебіг подій, жити немовби по ту сторону самих себе: не викривати «ворогів» у своєму середовищі, але й не перешкоджати це робити іншим, споглядати «чистки» професорсько-викладацького складу і студентів, займаючись при цьому своїми справами, голосувати виключно «за» під час таких процесів. Конформісти слухняно брали участь у різноманітних кампаніях радянської влади, без особливого ентузіазму, але покійно виконуючи накази згори, а найголовніше – вони були передбачувані. Поповнюючи після закінчення вишів лави інтелігенції, ця молодь впливала на її соціальну трансформацію, що згодом і уможливило, за словами В.Данем, «велику угоду» між державою і професіоналами. У повсякденне життя міцно входив компроміс як нормальний спосіб вибудовування стосунків з собою, оточуючими і державою. Проте і він не завжди був спасінням від політичного тиску і моральної екзекуції.

У своєму прагненні пізнати студента ранньої радянської доби ми зверталися до конкретних, по-своєму унікальних практик повсякденності багатьох молодих людей – реальних суб'єктів історичного процесу. Ці практики свідчать, що світоглядні норми і моральні установки, вироблені у ті роки, глибоко укорінені у свідомість і до сьогодні віддзеркалюються у суспільстві. А два десятиліття життя в нових реаліях, навіть в умовах відчайдушного нав'язування нових моделей виховання – не такий вже й значний термін для конструювання «нової» людини з новим культурним потенціалом. Великі «новації» сьогодення вишівські колективи уже переживали і втілювали в життя, тож осмислення досвіду 1920–1930-х рр. було б корисним хоча б для того, щоб, як влучно висловлюється наш іронічний український народ у таких випадках, двічі не наступати на одні і ті ж граблі. Втім, досвід перших радянських десятиліть переконливо демонструє, що навіть в умовах радикального реформування освіти, усталені традиції вищої школи виявляють свою силу і здатність проявлятися в нових поколіннях інтелігенції.

Зміст

ВСТУП.....	3
------------	---

Розділ I.

Студенти як об'єкт і суб'єкт соціальної та культурної політики більшовиків

1.1 Політика «пролетаризації».....	26
1.2 Конструювання студентами «пролетарської» ідентичності.....	65
1.3 Участь студентства в ідеологічних кампаніях і соціально- економічних перетвореннях.....	95

Розділ II.

Студентство «старе» і «нове»: спадкоємність і розрив традицій

2.1 «Свої» і «чужі» в студентському середовищі.....	118
2.2 «Чистки» студентського складу вищих навчальних закладів.....	135
2.3 Студентські виклики політиці «пролетаризації» вищої школи.....	176
2.4 Політика влади в оцінках і творчості студентів.....	203

Розділ III.

Академічна повсякденність

3.1 «Ми були дивними студентами на дивних кафедрах».....	218
3.2 Студенти і професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів: метаморфози співпраці.....	255

Розділ IV

**Стандарти і стиль життя студентів радянської України
1920-1930-х років.**

4.1 Матеріальне забезпечення і якість життя студентів.....	284
4.2 Про «перевагу борщу над пізнанням Канта».....	308
4.3 Гуртожиток у повсякденності студента.....	330
4.4 Соціокультурні норми і контрасти дозвілля студентів українських вишів.....	350
ВИСНОВКИ.....	373
Додатки.....	401
Список умовних скорочень та абревіатур.....	399
Список ілюстрацій.....	439
Показчик імен.....	442

Наукове видання

Рябенко Ольга Леонідівна

**Студенти радянської України
1920–1930-х років:
практики повсякденності та конфлікти
ідентифікації**

Монографія

*При оформленні книги використані фотографії студентів вищих навчальних
закладів радянської України 1920–1930-х рр.:*

*І. Плахтіна (ХІНО), Т. Павловської (КЕІ), С. Корольова (КПІ),
З. Свінкової (ХІНО), І. Буланкіна (ХІНО).*

*Також відтворено скульптуру Міртали Пилипенко
«Невідступне минуле», що експонується в музеї історії ХНАМГ.*

Коректори О. Кір'янова, О. Хом'якова
Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання Л. Пашкова

Підп. до друку 29.09.11 Формат 60х84 1/16. Ум.-др. арк. 19
Друк на ризографії. Тираж 500 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач:
Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4064 від 12.05.2011 р.